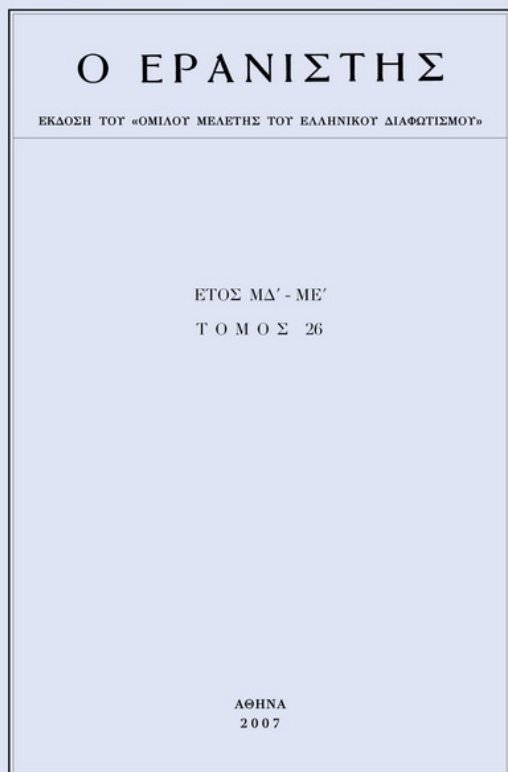

The Gleaner

Vol 26 (2008)

Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης, «οι διδάσκαλοι του έθνους» και ο επικήδειος στον Νεόφυτο Βάμβα

Σοφία Ματθαίου

doi: [10.12681/er.75](https://doi.org/10.12681/er.75)

To cite this article:

Ματθαίου Σ. (2008). Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης, «οι διδάσκαλοι του έθνους» και ο επικήδειος στον Νεόφυτο Βάμβα. *The Gleaner*, 26, 255-280. <https://doi.org/10.12681/er.75>

Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ,
«ΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟ ΒΑΜΒΑ

ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΟΙΚΙΛΩΝ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΑΥΤΟΓΡΑΦΩΝ τοῦ Στέφανου Α. Κουμανούδη ἀρκετὰ ἀναφέρονται στοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, γεγονὸς ποὺ δὲν προξενεῖ κατ' ἀρχὰς ἐντύπωση, ἀν λάβουμε ὑπόψη τὰ λεξικογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συντάκτη τους.¹ Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὡστόσο ἡ κριτικὴ του στάση: ὁ Κουμανούδης τονίζει τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι σὲ ὀρισμένους καὶ ἀναδεικνύει τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας καθὼς καὶ τὴν προσπάθεια εἰσαγωγῆς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης στὴν προεπαναστατικὴ παιδεία ὡς βασικοὺς παράγοντες γιὰ τὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία καὶ τὶς προλήψεις, φαινόμενα ποὺ συνέβαλαν στὴν Ἐπανάσταση.

Σύμφωνα μὲ τὶς κυρίαρχες ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια δὲν ὑπῆρξε παρὰ ἡ ἔκφραση ἑνὸς φυσικοῦ χαρακτηριστικοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖο δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ καλλιεργεῖ τὰ γράμματα, γεγονὸς ποὺ ἀποδείκνυε τὴν πνευματικὴ του συνέχεια. Ἡ ἐκπαίδευση στὴν Τουρκοκρατία, κατὰ τὶς ἀντιλήψεις αὐτές, παρὰ τὴν ἐχθρότητα τῶν Τούρκων, συνέβαλε στὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν παραδεδομένων θρησκευτικῶν ἀξιών. Τὸ φαινόμενο ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφορα γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ἰδεολογίας τοῦ νεοπαγοῦς κράτους,² στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας οἱ λόγοι τῆς προε-

1. Ἐκτὸς τῆς γνωστῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων*, τῆς ἀνέκδοτης *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* καὶ τῆς *Συναγωγῆς λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἐλληνικοῖς λεξικοῖς* (1883), ποὺ ὑπῆρξε προϊόν τῆς ἐνασχόλησής του μὲ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἐπιγραφές, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ἐκφράζεται μὲ πολλὰ σχετικὰ σημειώματα στὸ ἀρχεῖο του, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Ἀθήνα 1999, σ. 53-55, 57-58.

2. Βλ. σχετικὰ, Κώστας Λάμπας, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἐκπαίδευσης πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Παράδοση καὶ ἀνανεωτικὲς τάσεις», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκληβενίτης (ἐπιμ.), *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ*

πανασταστικῆς περιόδου ἀντιμετωπίζονται συλλήβδην ὡς «διδάσκαλοι τοῦ γένους» ποὺ συνέδεσαν τὸ ἔργο καὶ τὶς δραστηριότητές τους μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση.³

Ἄς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα. Ὁ Α. Ρ. Παγκαβῆς μὲ ἀφορμὴ μνημόσυνο τοῦ Νεοφύτου Δούκα ἀναφέρεται στὴ «φάλαγγα τῶν πεπαιδευμένων», ἡ ὁποία ὑπῆρξε «συγχρόνως ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ καὶ ἡ πρωταθλητρία τοῦ μεγάλου ἡμῶν ἀγῶνος», τὰ ἔργα τους «κηρύγματα ἀναστάσεως» καὶ «ὁ κάλαμος ὄπλον ἀπολυτρώσεως».⁴ Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη διατύπωση, οἱ «μεγάλοι τοῦ γένους διδάσκαλοι» χαρακτηρίζονται «μάρτυρες τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ», καὶ ἀναγνωρίζεται ὅτι «ἡ ἀνάστασις τοῦ ἔθνους ὑπῆρξε τῶν πνευματικῶν ἐκείνων πόνων ὁ γλυκύτατος καρπός».⁵ Ἡ φυσικὴ εὐφυΐα καὶ φιλομάθεια τῶν Ἑλλήνων συνεισέφερε στὴν ἐμφάνιση «τοῦ παραδόξου τούτου φαινομένου, δηλ. τῆς ζωηροτέρως ἐκείνης ἀναβλαστήσεως τοῦ δένδρου τῆς παιδείας», μέσα σὲ δεινὲς περιστάσεις, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει πόσο «νευρώδης διετέλεσεν αἰέποτε ἡ Ἑλληνικὴ φυλή!».⁶ Ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ ἀναγνωρίζεται ἡ «ἀμάθεια» τοῦ μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ («ἐκτὸς τῶν ὀλίγων κληρικῶν»), πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, δὲν ἀμφισβητεῖται «ἡ ἔμφυτος τοῦ Ἑλλήνος πρὸς τὴν μάθησιν ροπὴ», ἡ ὁποία ἐχρησίμευσε

σύγχρονης Ἑλλάδας, 1833-2002, Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, τ. Α', Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, 2004, σ. 464-465.

3. Τὸ περιοδικὸ Πανδώρα μὲ ἀφορμὴ τὴ δημοσίευση εἰκόνας τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη σὲ ἄρθρο-βιογραφία τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὑπόσχεται νὰ δημοσιεύσει «καὶ τὰς τῶν ἄλλων γνωστοτέρων ὁμογενῶν διδασκάλων, οἵτινες διὰ τῆς διδασκαλίας, τοῦ ζήλου καὶ τῶν συγγραφῶν αὐτῶν περιέσωσαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, καὶ προετοίμασαν τὴν ἀναγέννησιν τῆς δούλης πατρίδος», βλ. Πανδώρα Δ' (1853-1854), 48. Πβ. καὶ τὰ εἰσαγωγικὰ τοῦ περιοδικοῦ στὴ νεκρολογία τοῦ Νεοφύτου Βάμβας: «... ὅστις ἄρα μελετήσῃ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐμελέτησεν ὅλην σχεδὸν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, διακριθεῖσιν ὑπὸ ἀνδρῶν οἷος ὁ Κοραΐς καὶ ὁ Βάμβας καὶ ὁ Κωνσταντᾶς, καὶ ὁ Δούκας καὶ ὁ Βενιαμίν, καὶ ὁ Κούμας, καὶ ὁ Βαρδαλάχης, καὶ ὁ Γεννάδιος, καὶ τοσοῦτοι ἄλλοι ἀποβιώσαντες ἢ καὶ ζῶντες ἔτι, ἀνδρῶν ἐνδόξως παρασκευασάντων τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα...», βλ. Γεώργιος Σουρίας, «Νεόφυτος Βάμβας», Πανδώρα ΣΤ' (1855-1856), 355.

4. Α. Ρ. Παγκαβῆς, «Νεόφυτος Δούκας», Πανδώρα ΣΤ' (1855-1856), 187.

5. Ἐμμ. Κόκκινος, «Λόγος Ἐπιτάφιος. Εἰς τὸ μνημόσυνο τοῦ ἀοιδίμου Μιχαήλ Ποτλῆ ἐκφωνηθεὶς Ἀθήνησι, τῇ α' Δεκεμβρίου 1863», Πανδώρα ΙΒ' (1863-1864), 496.

6. Ἀνώνυμος, «Νικηφόρος Θεοτόκης», Πανδώρα Δ' (1853-1854), 372 [βιβλιοκρισία γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη].

«ὥς προζύμη [...] τῆς μελλούσης διανοητικῆς τοῦ ἔθνους ἀναπτύξεως».⁷ Οἱ «διδάσκαλοι τοῦ γένους» συνιστοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες, μαζί με τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς χρηματοδότες τῶν προεπαναστατικῶν ἐκδόσεων, ποὺ «περιέσωσαν διὰ κινδύνων καὶ θυσιῶν καὶ μόχθων τὴν Ἑλλάδα, παρέδωκαν πρὸς ἡμᾶς αὐτὴν δούλην μὲν, ἀλλὰ τηροῦσαν τὰ ἀρχαῖα γνωρίσματα».⁸ Μὲ ἀφορμὴ τὴν παρουσίαση βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Κ. Κούμα σημειώνεται ὅτι «οἱ τοιοῦτοι ἄνδρες περιέσωσαν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐθνικότητά, καὶ πρὸς αὐτοὺς ὀφείλεται μεγίστη καὶ αἰωνία εὐγνωμοσύνη».⁹ Ὁ γενικὸς προσδιορισμὸς «διδάσκαλοι τοῦ γένους» περιλαμβάνει ὅλους τοὺς λογίους χωρὶς ἰδεολογικὲς ἢ ἄλλες διακρίσεις,¹⁰ ἐνῶ ὑπὸ τῇ γενικῇ ἔννοια («τῶν φώτων») νοοῦνται συνήθως ὅλοι οἱ λόγιοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου,¹¹ οἱ ὁποῖοι ἐνσωματώνονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὸ «ἐθνικὸ ἀνάνθεο τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας».¹²

Μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς, πάντως, διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὸ κυρίαρχο σχῆμα. Ὁ Π. Καλλιγὰς, λ.χ. ἐντάσσει τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη στὸν αἰῶνα «τῆς κρίσεως», τονίζοντας ἔτσι τὸν ὀρθολογισμὸ τοῦ εὐρω-

7. Δ. Βικέλας, «Ἡ Ἑλλάς πρὸ τοῦ 1821», *Παρνασσὸς Η'* (1884), 113. Πβ. τὴν ἄποψη τοῦ Εὐθ. Καστόρη γιὰ τὴν ἀμάθεια τοῦ πληθυσμοῦ πλὴν τῶν ἱερωμένων, Κώστας Λάμπας, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἐκπαίδευσης», *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας*, β.π., σ. 465.

8. Ἀνώνυμος, «Ζῶης Κωνσταντίνου Καπλάνης», *Πανδώρα Ζ'* (1856-1857), 14.

9. Ἀνώνυμος, «Κωνσταντίνος Μιχαὴλ Κούμας», *Πανδώρα ΣΤ'* (1855-1856), 92.

10. «... Περὶ τὰ ἔτη 1796-97 ἐν Βουκουρεστίῳ ὁ Ρήγας ὁ Φεραῖος, ὁ Κοραῖς ἐν Παρισίοις ἀπὸ τοῦ 1800, πλεῖστοι ἄλλοι λόγιοι ἐν περιοδικοῖς συγγράμμασι, οἷα ὁ Λόγιος Ἑρμῆς καὶ ἡ Καλλιόπη, κληρικοὶ καὶ διδάσκαλοι, πάντες κατεῖχοντο ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πυρετώδους ἔρωτος, ὅστις ἐνδομύχως ἐθέρμανε τὴν καρδίαν των, ὥστε πάντες παντοιοτρόπως συνέτρεχον καὶ συνέπραττον, τὸ κατὰ δύναμιν ἕκαστος, πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν...», βλ. Σ.Α.Β., «Σκιαγραφία τῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐξεγέρσεως, καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασις τῆς ἐμπορίας», *Παρνασσὸς Α'* (1877), 482.

11. «Ἐσάλπισεν ὅμως τὸ μυστήριον, καὶ ἡ ὁμάς τῶν λογίων καὶ σοφῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἤρχισε τὴν ἀναγέννησιν τῆς πολυπαθοῦς πατρίδος των ὑπὸ τὴν ἐκτενῆ διάδοσιν τῶν φώτων [...] Τὰ φῶτα λοιπόν, οἱ συνδραμόντες ταῦτα ὥσανεὶ καὶ ἡ ἀναφλεγόμενη λάβα τῆς ἐλευθερίας ἐν ταῖς καρδίαις τῶν Ἑλλήνων, ἔφερον τὴν ἐπανάστασιν [...] Ἡγεμόνες, Πατριάρχαι, Ἐξουσιασταί, Πλούσιοι, Πένητες, Ἀρχιερεῖς, Ἱερεῖς, ὅλοι αὐταὶ αἱ τάξεις, συνήνεσαν...», βλ. Ἀριστείδης Χρυσοβέργης, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Ἑρμούπολη 1853, σ. 12.

12. Γιὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ φαινομένου μὲ ἐπίκεντρο τὸν Κοραῖ, βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1989.

παῖκοῦ 18ου αἰώνα: «... Πρὸ πάντων κατὰ τὸν 18ον αἰώνα ἀποφασίζεται ἡ ὑπεροχὴ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μολονότι ἡ διάνοια δὲν ἀποκτᾷ εἰσέτι τὰ δικαιώματά της, αὐτὴ κυριαρχοῦσα, παρίσταται ὅμως ὡς πρώτη κοινωνικὴ δύναμις καὶ τουλάχιστον ὅλα καθίστανται ἀμφίβολα καὶ προβληματικὰ ἐνώπιόν της. Ὁ 18ος αἰὼν, ὁ αἰὼν τῶν φιλοσόφων καὶ ἠθικολόγων, ἀπὸ τοῦ Λωκίου, Χουμίου, Βολιμβροκίου μέχρι τοῦ Βολταίρου καὶ Ρουσσώ, εἶναι αἰὼν κρίσεως, καθ' ἣν ἡ ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καθημέραν προβαίνει κατακτιῶσα καὶ συντρίβουσα τὰς προλήψεις καὶ τὰ δεσμὰ τῆς ἐλευθερίας...».¹³ Παραβάλλοντας τὸν βιογραφούμενο Βούλγαρη μὲ τὸν πιὸ προβεβλημένο Κοραή, ὁ Καλλιγὰς θεωρεῖ ἐξίσου σημαντικούς καὶ τοὺς δύο, τὸν δεύτερο συνέχεια τοῦ πρώτου, καὶ ἐντάσσει τὸν καθένα στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε.¹⁴ Μιὰ διαφορετικὴ ἐπίσης φωνὴ εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἡλία Σταθόπουλου, ὅταν ἀναφέρεται στὸν Κοραή τὸ 1853· ἐκτὸς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, στὸ ὁποῖο ὁ Σταθόπουλος ἀναγνώριζε τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο τοῦ Κοραή, τοῦ ἀπέδιδε καὶ πολιτικὰ εὐσημα σημειώνοντας ὅτι «ἐνεστάλαξεν εἰς τὰς καρδίας τῶν νέων τὰ αἰσθήματα τῆς ἐλευθερίας, τῆς συμπαθείας, τῆς δικαιοσύνης καὶ ἐν γένει τῆς ἀρετῆς, καὶ κατεπολέμησε τὸν ζυγὸν τῆς ἱεροκρατείας, καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς ὀλιγαρχίας».¹⁵

Ἀναφορὲς στὴ διάσταση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς δὲν συναντᾷ κανεὶς στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κ. Κούμας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται νηφάλια στὰ ζητήματα αὐτὰ στὸ ἔργο του *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, ἀνήκει στὴ λογιόσύνη τῆς διασπορᾶς καὶ δὲν ἐκπροσωπεῖ οὔτε τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ οὔτε τίς ἰδεολογικὲς ἀνάγκες

13. Π. Καλλιγὰς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρω», *Πανδώρα Α'* (1850-1851), 495.

14. «... Ὅσα ἔγραψεν εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν εἶναι πλήρη χάριτος καὶ ἀφελείας, οὔτε διαφέρουσιν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τοῦ Κοραή οὐσιωδῶς ἀλλ' εἰς τοῦτον ἀνήκει ἡ δόξα, ἀρχίζων ἐκεῖ, ὅπου ὁ προκάτοχός του ἐτελείωσε, νὰ λάβῃ ὡς ὀρμητήριον τὴν ἐλευθερίαν, ἥτις ἀναγκαίως τὸν φέρει εἰς πολιτικὰς συζητήσεις, ξένας εἰς τὸν Εὐγένιον, καὶ τὸν ὀπλίζει κατὰ τῶν προλήψεων καὶ ἐλλείψεων τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ ὁ Εὐγένιος ὑπῆρξε συμβιβαστικός καὶ θεωρητικός, ὁ Κοραῆς ἐδείχθη κριτικὸς καὶ πρακτικὸς. Διαχωρίζοντες ὅμως ἐκάστω τὰς ἐποχάς, θέλομεν δικαίως ἀμφοτέρων τὴν ἔξοχον ἐνέργειαν, καὶ θέλομεν ὁμολογήσει ὅτι ὑπῆρξαν διδάσκαλοι τοῦ ἔθνους, καθεὶς εἰς τὸ εἶδος του», βλ. Π. Καλλιγὰς, *β.π.*, 525-526.

15. Ἡλίας Σταθόπουλος, *Ὁ Ἀ. Παγκαβὴς καὶ ὁ Π. Σοῦτσος, ἡ ἡ νέα ἐπιστήμη περὶ τῶν φαινομένων τῆς αὐτομάτου κινήσεως τῆς τραπέζης καὶ ἡ Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου, ἡ ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων*, Ἀθήνα 1853, σ. 27.

τοῦ νεοδημιουργημένου κράτους.¹⁶ Τὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἴδια κατηγορία,¹⁷ ἐνῶ καὶ ὁ Μανουήλ Γεδεών ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαιρετική περίπτωση.¹⁸ Ἡ θρησκεία, κατὰ τὴν ἀποψη τῆς πλειονότητος τῶν λογίων, συνιστᾷ τὸ κατ' ἐξοχὴν συνεκτικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.¹⁹ Ἡ διατύπωση τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι χαρακτηριστική: «Ἐσῶσε τότε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος πρὸ πάντων ἢ πιστὴ ἀφοσίωσίς του εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων αὐτοῦ».²⁰ Ἀκόμη καὶ ὁ Καλλιγὰς στὴ βιογραφία τοῦ Βούλγαρη αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τονίσει στὸν πρόλογο τὸ νόμιμο τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ κληρικοῦ

16. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τὸ Ἑθνικὸ Πάνθεον τῶν βιογραφιῶν καὶ τῶν προσωπογραφιῶν (1828-1876)», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (ἐπιμ.), *Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας*, β. π., σ. 172· Κώστας Λάμπας, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἐκπαίδευσης», β. π., σ. 464-465.

17. Ὁ Ζαβίρας (1744-1804), ἔμπορος ποὺ ἔζησε στὴν Οὐγγαρία, παρουσιάζει μὲ ἀντικειμενικὸ τρόπο τὴ σύγκρουση τοῦ κατεστημένου καὶ τῆς Ἐκκλησίας μὲ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς λόγιους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη καὶ τὸν Ἰώσηφο Μοισιόδωκα, βλ. Γεώργιος Ἰωάννου Ζαβίρας, *Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνα 1872, σ. 350-353, 418-421. Βλ. καὶ σημ. 36.

18. Ἀλκης Ἀγγέλου – Φίλιππος Ἡλιοῦ (ἐκδ.), *Μανουήλ Ι. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1976.

19. Παραθέτω κάποια παραδείγματα: «... Ἀλλ' ὅμως ἡ εὐγενὴς τοῦ Ἑλλήνος φύσις καὶ ἡ τοῦ κλίματος δεξιότης καὶ ἄλλα τινὰ ἠθικὰ καὶ φυσικὰ αἵτια, καὶ τὸ μέγιστον καὶ κράτιστον, ἡ πάτριος εὐσέβεια, ἀνεπτέρουν τὸ ἔθνος...», βλ. Σοφοκλῆς Κ. Οἰκονόμος, *Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον ἐρμηνείας τῶν Ἱπποκράτους Ἀφορισμῶν διατριβή, ἐν ἣ καὶ μία λέξις πρὸς τὸν Φαλλμεράυερν*, Ἀθήνα 1843, σ. 3· «... Κινούμενοι ἐκ τῶν δύο τούτων ὑψηλῶν ἀρχῶν, τῆς θρησκευτικῆς, λέγω, καὶ τῆς γενεαλογικῆς, ὠφελοῦμενοι δὲ καὶ ἐκ τῆς νωθρότητος, τῆς ἀβελτηρίας καὶ τῆς ἀπρονοησίας τῶν κρατούντων, ἐσχετίζοντο πρὸς τὰ σοφὰ καὶ βιομήχανα ἔθνη τοῦ κόσμου...», βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Λονδίνο 1853, τ. Α', σ. 17· «... ἅμα δὲ μνημονεύσω τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἀοιδίμων πατέρων καὶ διδασκάλων ἡμῶν, οἵτινες ἐν χρόνοις δυστυχεῖσι βιοῦντες, ἐν περιστάσεσι καὶ καιροῖς δεινοῖς ἐκαλλιέργησαν κατὰ τὸ δυνατόν τὰ γράμματα, οὕτω δὲ διετήρησαν τὴν θρησκείαν καὶ τὴν γλῶσσαν, τὰ τιμαλφέστερα ἡμῶν πράγματα...», βλ. Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 1.

20. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (ἡ πρώτη μορφή: 1853)*, Ἀθήνα 1970, σ. 119.

σχήματος και τῆς εὐσέβειας τοῦ Βούλγαρη μὲ τίς ἐπιστημονικὲς ἐνασχολήσεις του.²¹ Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κείμενα ποὺ ἐξαίρουν τὸ γεγονὸς τῆς ἀπομάκρυνσης τῆς παιδείας ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς περιορισμούς δὲν εἶναι ἐλληνικό: «οὐδεὶς ἦτο ἀνικανώτερος νὰ καταδείξῃ τὴν πρὸς τὴν ἔνωση ὁδὸν ἢ οἱ ἀμαθεῖς, ἀγροῖκοι, προληπτικοὶ καὶ θρησκοὶ εἰς τὸ ἄκρον ἱερεῖς καὶ μοναχοί. Διὸ καὶ οἱ ἐπισημότεροι διδάσκαλοι τῆς νέας ταύτης ἐποχῆς, οἱ Κερκυραῖοι Βούλγαρις (γεν. 1716) καὶ Θεοτόκης (γεν. 1736), ὁ καὶ πατὴρ τῶν πρακτικῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημῶν, δοξάζονται οὐκ ὀλίγον ὑπὸ τῶν εὐγνωμόνων Ἑλλήνων, διότι διὰ τῶν μαθημάτων, τῶν συγγραφῶν καὶ τῶν μεταφράσεων αὐτῶν διέσεισαν κατὰ πρῶτον τὸ χαῖνον τοῦ κληρικοῦ ἐπαγγέλματος, καὶ διὰ τοῦτου ἔθεσαν νέαν σφραγίδα ἐπὶ τοῦ διδακτικοῦ στοιχείου τοῦ ἔθνους ὁλοκλήρου...».²²

Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο βρίσκεται ἡ διαφορὰ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κουμανούδη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοσμοθεωρίας του ὑπῆρξε ἡ ἀμφισβήτηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς κυρίαρχου ἱστορικῶς θεσμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἀμφισβήτηση ποὺ ἀγγίζει

21. «... Τότε μόνον ὁ ἄνθρωπος δὲν συγχέει πᾶν φαινόμενον τοῦ ὕλικου ἢ νοητοῦ κόσμου μὲ τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν τοῦ θεοῦ καὶ δὲν εἰδωλολατρεῖ τὴν φύσιν, νομίζων ὅτι κάμνει θυσίαν εὐάρεστον εἰς τὸν κύριον, ὅταν γνωρίζῃ νὰ διακρίνῃ [...]. Ἡ σπουδὴ λοιπὸν τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἡθικοῦ ἀνθρώπου μεταδίδουν τὴν γνῶσιν τῆς καθαρῆς χριστιανικῆς προσηγορίας τοῦ θεοῦ, τῆς προσηγορίας τῆς παναγαθότητος. Εἰμεθα ἡναγκασμένοι νὰ προσιμιάσωμεν μὲ αὐτὰς τὰς σκέψεις, διὰ νὰ εὐρωμεν τὸν σύνδεσμον τῶν ἰδεῶν τοῦ Εὐγενίου καὶ νὰ ἐννοήσωμεν, πῶς μὲ τὴν ἄκραν θεοσέβειαν αὐτοῦ συμβαδίζει ἡ ἀκάματος φιλομάθεια καὶ μελέτη πάσης ἐπιστήμης...», βλ. Π. Καλλιγὰς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», β.π., σ. 495.

22. *Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος*, συγγραφεῖσα μὲν ὑπὸ Γ. Γ. Γερβίνου μεταφρασθεῖσα δὲ ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Ἰωάννου Η. Περβανόγλου, Ἀθήνα 1864, σ. 84. Μολονότι ἡ μετάφραση εἶναι πιστὴ, ὁ Περβανόγλου ἔχει «ἐξομαλύνει» κάποιες σκληρὲς διατυπώσεις τοῦ πρωτοτύπου: «... on n'aurait pu trouver des guides plus maladroits pour montrer ce chemin aux Grecs que ces popes et ces moines sans instruction, devenus paysans par la vie au milieu de leurs ouailles et plongés dans la superstition et le bigotisme. Au contraire, les premiers savants de quelque renom de cette nouvelle ère, les Corfiotes Boulgaris [...] et Théotokis [...] dont le dernier a été le fondateur des sciences exactes en Grèce, sont exaltés par les Grecs reconnaissants [...] surtout, puisque par leur enseignement par leurs écrits et par leurs traductions, ils ont été les premiers à ébranler les préjugés du clergé et à réveiller les prêtres de leur apathie imprimant ainsi un nouveau cachet à l'instruction nationale...», βλ. G. Gervinus, *Insurrection et Régénération de la Grèce*, Paris, γ.χ., τ. 1, σ. 94.

τὰ ὅρια τῆς συνολικῆς ἀπόρριψης τοῦ ἴδιου τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῶν δογμάτων του.²³ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἔκφρασή της,²⁴ αὐτὴ ἡ «ἀντιχριστιανικὴ» κοσμοθεωρία δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἐγκατέλειψε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ σφράγισε ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς σκέψης του.²⁵ Ἡ θέση ποὺ οὐσιαστικὰ ἀναπτύσσει στὸ *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, περιγράφοντας τὴ σταδιακὴ παρακμὴ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης στὰ βυζαντινὰ χρόνια, εἶναι ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δόγματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐμπόδισε τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος.²⁶ Μὲ τὸ ἴδιο

23. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 126-129 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος. Ἕνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας*, Αθήνα 2005, τ. Β', σ. 127-174.

24. Ἡ «αὐτολογοκρισία» τοῦ στὸν *Στράτη Καλοπείχειρο* δὲν εἶναι τὸ μόνο παράδειγμα· ἡ ἐνταξίη του στοὺς ὀργανωμένους ὁπαδοὺς τοῦ Καίρη θὰ παρέμενε ἄγνωστη ἂν δὲν εἴχαμε τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καίρη, καθὼς ὁ Κουμανούδης τὴν ἀποκρύπτει ἀκόμα καὶ στὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 129. Παρὰ τὴν ἐμφαση ποὺ ἔχει δοθεῖ στὸ ζήτημα τῶν ἐλλιπῶν ἐκδόσεων τοῦ *Στράτη Καλοπείχειρου*, δὲν ἔχει ληφθεῖ ἰδιαίτερα ὑπόψη τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὸν Κουμανούδη, μὲ ἀποτέλεσμα ἂφ' ἐνός νὰ θεωρεῖται αὐτονόητὴ ἡ κάποιας μορφῆς «στράτευση» του, πράγμα ἀνακριβές, καὶ ἂφ' ἑτέρου νὰ ἐρμηνεύονται βάσει αὐτῆς συμπεριφορὲς τῶν συγχρόνων του.

25. Στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τόνιζε τὴν ἀνεξιθρησκία τῆς ἀρχαιότητος: «Θρησκευμάτων δὲ συστήματα θεωρητικὰ ἀποκλειστικὰ ἀλλήλων [...] δὲν ὑπῆρχον», βλ. Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐπιμ. Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983, σ. 18. Ὁ Κουμανούδης δὲν θὰ συνυπέγραφε τὴν ἀκόλουθη ἀποστροφή τοῦ Κ. Ἀσώπιου καὶ τοῦ Θ. Μανούση γιὰ τὴ «μέση ἐποχή»: «κατ' αὐτὴν [...] κατεστάθη ἡ θρησκεία, τῆς ὁποίας ἡ ἱερότης, αἱ ἐντολαί, αἱ ἐπαγγελίαι παρηγοροῦσι, καθαρίζουσι, ζωογονοῦσι τὰς ἐλπίδας τοῦ ἀνθρώπου», βλ. τὴν ἀγγελίαν γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* τὸ 1845, Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ιδεολογικὲς προεκτάσεις*, Ἀθήνα 1988, σ. 37-38.

26. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845. Στὰ ἀνέκδοτα σχόλια γιὰ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀκόλουθο: «... Ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ὑμνολογεῖ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας μας καὶ θελκτικῶς τοὺς περιγράφει ὡς χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τίποτε δὲν τὸ ἔχει ὅτι ἐμείναμεν ὀπίσω εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ ἡθετήσαμεν οὕτω παράγγελμα θεῖον τὸ γνῶθι σαυτὸν καὶ τὴν φύσιν», βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 202 καὶ Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος*, ὁ.π., σ. 241. Τὸ 1853, παίζοντας, συνέταξε κατ' ἄλλο (ἀίρετικῶν) ποὺ περιελάμβανε, ἐκτὸς τῶν παλαιῶν, καὶ συγχρόνους του, ὅπως ἦσαν ὁ Σαρίπολος, ὁ Ἰω. Σούτσος, ὁ Θ. Μανούσης καὶ ὁ ἴδιος. Ἀποσπάσματα τῶν «αἰρετικῶν» θὰ συγκροτοῦσαν ἓνα βιβλίον μὲ

κριτήριο ανέλυε και τις δυτικές κοινωνίες ταυτίζοντας τη μεσαιωνική περίοδο με το «σκότος», την «αμάθεια», τη «δεδεισδαιμονία» και την «αδράνεια των φυσικῶν ἐπιστημῶν», ἐνῶ ἐκτιμοῦσε τη σύγχρονη ἐποχή, στήν ὁποία εἶχε κατακτηθεῖ τὸ δικαίωμα τῆς ἀνεξιθρησκείας.²⁷

Ἡ Τουρκοκρατία, τμήμα τῆς μεγάλης περιόδου τοῦ «ὑπερχλιετοῦς νουσταγμοῦ» τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους,²⁸ ὑπῆρξε ἐπίσης περίοδος δουλείας καὶ αμάθειας, βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ὁποίας ἦταν ἡ προσκόλλησή τῆς κοινωνίας στήν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία.²⁹ Ἡ ἀπομάκρυνση κάποιων ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἀπὸ τὰ θεολογικὰ θέματα καὶ ἡ ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ὑπῆρξε ὁ καταλύτης γιὰ τὴν «ἀνάσταση τοῦ ἔθνους».³⁰ Σὲ

τίτλο «Ἀπόδειξις ἐναργεστάτη ὅτι ὅστις μάθῃ δύο γράμματα δὲν μένει πιστὸς εἰς τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδόξιας», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 221-222.

27. «Ἐπαινοῦν πολλοὶ τὸν Χριστιανισμόν πολλαχῶς. Ἄλλ' ἐγὼ βλέπω ὅτι ὅταν ᾔτουν αὐτοὺς ἑαυτοῦ ἐγκρατέστατος καὶ ἀπερρόφει οὕτως εἰπεῖν ὅλην τὴν ἱκμάδα τῶν συγχρόνων του, οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι δὲν ἦσαν οἱ κάλλιστοι· τυραννίαι, φόνοι συγνοί, ἀδικίαι ἐπράττοντο. Τὰ δικαστήρια ἦσαν ἀδύνατα. Ταῦτα ἦσαν εἰς τὸν μεσαιῶνα ἀναντιρρήτως, πρὸς δὲ καὶ σκότος πολὺ καὶ αμάθεια καὶ δεισδαιμονία. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐκείντο ἀδρανέστατα, καὶ ὅμως τότε ἔλαμψεν ὁ Παπισμός. Τώρα δέ, ὅτε δῆθεν ἄθεοι ἐγίναμεν, καὶ δικαιοσύνη πλειότερα εἰς τὸν κόσμον ἀναφαίνεται καὶ ἡ σοφία αὐξάνει. Δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ τακτικοὶ λησταὶ τῶν ὁρέων καὶ πεδίων. Ἀνοχὴ θρησκείας ἡμερώνει τὰ πνεύματα καὶ δὲν χύνονται αἵματα εἰς μάτην», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 213-214 καὶ Μαριλίζα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος, ὅ.π., σ. 146-148.

28. Στέφανος Α. Κουμανούδης, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853 κατὰ τὴν ἐπέτειον ἐορτῇ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ὁθωνος περὶ Πολιτικῆς Ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1853, σ. 25.

29. Ἡ αἰτιολόγησις γιὰ τὴν παράθεσις τῶν «ἐγκλημάτων» τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων σὲ σημείωμα τοῦ 1852 εἶναι ἡ ἐξῆς: «Διὰ νὰ γνωστεύσωμεν καὶ νὰ ποθήσωμεν ἄλλην ἀγωγὴν, οὐχὶ τὴν τυπικὴν ἐκείνην καὶ νεκρὰν καὶ ἄκαρπον τῆς ἐκκλησίας, ἥτις δὲν κατάρθωσε νὰ μᾶς κάμῃ ἡθικούς, οὐδὲ κατ' ἐκείνους καὶ τοὺς χρόνους, ὅτε ἡ ὀρθοδόξια ἐμορφοῦτο», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 220 καὶ Μαριλίζα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος, ὅ.π., σ. 235. Τὰ περισσότερα παθήματα τοῦ Στράτη ὀφείλονται σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παιδεία.

30. «Ἀν ἐξετάσῃ ὁ Ἕλλην τὴν πρὸ 3 αἰώνων γραμματεῖαν του θὰ εὕρῃ ὅτι εἰς τὸν 17 καὶ 18 αἰῶνα δὲν ἐξεδίδοντο σχεδὸν ἄλλα βιβλία παρὰ ἐκκλησιαστικά. Καὶ ὅμως τί δυστυχία ἐβασίλευεν εἰς τὸ ἔθνος, σκότος καὶ δουλεία χαμερπῆς. Ἀν ἦσαν καλὰ φύσει ἐν παντὶ τόπῳ καὶ καιρῷ τὰ χριστιανικὰ βιβλία, διατί δὲν ἀνάστην τὸ ἔθνος μας, ἀλλ' ἐχρειάσθῃ νὰ ἀφήσουν οἱ ἱερεῖς αὐτοὶ τὸ καθ' αὐτὸ ἔργον των καὶ νὰ

αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὁμάδα τῶν λογίων ποὺ ἀποκαλοῦμε σήμερα «ἐκ-
προσώπους τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» ἀπέδιδε ιδιαίτερη σημασία
ὁ Κουμανούδης στὰ σχόλιά του, τονίζοντας τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλη-
σίας πρὸς ὀρισμένους: «ὁ θεὸς ἐφώτισέ τινες ἄνδρας ὡς τὸν Εὐγένιον, τὸν
Ῥήγαν, τὸν Κοραῆν, τὸν Δούκαν, τὸν Κούμαν, τὸν Γαζῆν, τὸν Βαρδαλά-
χον καὶ ἐδίδαξαν τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, τὴν ἰσότητα, καὶ τὴν
δίωξιν τῶν προλήψεων καὶ μᾶς ἔκαμαν οὕτω νὰ ἐπιθυμήσωμεν καὶ πολι-
τικὴν ἀνεξαρτησίαν. Ἡ δὲ μεγάλη ἐκκλησία καὶ οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς τοὺς
ἀνωτέρω ἄνδρας κατέτρεχον καὶ ἐπισήμως ἔκαιον τὰ συγγράμματά των
ἢ τὰ ἀνῆρουν μὲ λόγους σαθοροτάτους».³¹ Ἐπέκρινε ἐπίσης μὲ αὐστηρότη-
τα τὴ στάση τοῦ Πατριαρχείου στὰ ζητήματα τῆς παιδείας κατὰ τὴν προ-
επαναστατικὴ περίοδο, ὅπως καὶ τὸν ἀφορισμὸ τῆς Ἐπανάστασης ἐκ μέ-
ρους τοῦ Γρηγορίου Ε'.³² Ὁ Νεόφυτος Βάμβας ὑπῆρξε, ἐξάλλου, ἓνα πα-
ράδειγμα λογίου ὁ ὁποῖος «ἐν τῇ ὀρθῇ ὁδῷ πορευθεὶς» δὲν περιορίσθηκε
στὴν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία ἀλλὰ ἐκμεταλλεύθηκε τὴν εὐρωπαϊκὴ, καὶ
ἔτσι συνέβαλε μὲ τὴν καλλιέργεια «τῆς θύραθεν παιδείας» καὶ τὴ διδα-
σκαλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στὴν «ἐλευθερίᾳ τοῦ ἔθνους».³³ Ἀκο-

γράφουν πρὸς φωτισμὸν τῶν δυστυχῶν ὁμογενῶν των ἐξωτερικὰ βιβλία ὡς οἱ Εὐγένιοι,
οἱ Θεοτόκαιοι, οἱ Μελέτιοι, οἱ Γαζαῖοι, οἱ Δοῦκαιοι! Δὲν μὲ ἀποστομώνει τις; Διὰ τὸ Ὀϊκο-
νόμος καὶ ὁ Θεόφιλος Καίρης νὰ μὴ συγγράψουν θεολογικὰ βιβλία πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ
λαοῦ, ἀλλὰ ἐπροσπάθουν νὰ ἐξηγοῦν τοὺς Ἑλληνικοὺς ὕμλους καὶ τὴν φυσικὴν περιττο-
λογίαν; Διὰ τὸ Ὁ Παλιουρίτης, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Βάμβας, ὁ Βενιαμὴν ἐπραῖξαν τὸ αὐτό;
Πῶς δὲν ἐμιμήθησαν τοὺς ἐν μακαρίᾳ τῇ δόξει προκατόχους των;», βλ. Σοφία Ματθαί-
ου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 213-214. Ὁ Κουμανούδης κατέκρινε στὰ σημει-
ώματά του τὶς ἀπόψεις καὶ τὴν πολιτικὴν στάση τοῦ Κ. Οἰκονόμου στὰ χρόνια του, δια-
κρίνοντας ἔτσι τὴν προεπαναστατικὴ ἀπὸ τὴ νέα περίοδο τῆς δράσεώς του, βλ. Στεφάνου
Α. Κουμανούδης, *Ἡμερολόγιον 1845-1867*. Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης,
Ἐπιμέλεια-Ἐπιεργόμενα Ἀγγελος Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σ. 103. Ἐπίσης σημ. 55.

31. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 261 καὶ Μαριλίτσα Μη-
τσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδης *Στράτης Καλοπείχειρος*, ὅ.π., σ. 222. Τὸ σημείωμα
παραθέτει στὴ συνέχεια παραδείγματα διώξεων, ὅπως τοῦ «Κρίτῳνος στοχασμοῦ»,
τὴν ὑπόθεση τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις κατὰ τῶν ἀστρονο-
μικῶν πεποιθήσεων τοῦ Σέργιου Μακραίου.

32. Μαριλίτσα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδης *Στράτης Καλοπείχειρος*, ὅ.π.,
σ. 250-251. Ἐκτὸς τοῦ σχολίου τοῦ 1883, στὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ἐμφανίζεται σὲ ὄνει-
ρο τοῦ Κουμανούδης νὰ μετανοεῖ γιὰ «τὸν δεινὸν ἀφορισμὸν τῷ 1821», βλ. καὶ ἄλλα
παρόμοια σχόλια στὸ ἀρχεῖο του στὴν ΕΒΕ: φάκ. 21 (1135), ἀρ. 187, φάκ. 32 (1146),
ἀρ. 25, φάκ. 28 (1142), ἀρ. 22.

33. Παράρτημα σ. 276.

λούθησε τὸ παράδειγμα τῶν «πρὸ αὐτοῦ διδασκάλων», τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κουμανούδης ἐπικαλεῖται τὴν ἄποψη τοῦ Κοραῖ «ὅτι ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς λογικῆς τοῦ Εὐγένιου καὶ τῆς πειραματικῆς φυσικῆς τοῦ Θεοτόκη κατὰ τὸ 1776 χρονολογεῖται, ἡ ἠθικὴ μεταβολὴ τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐπὶ τὰ κρείττω». ³⁴ Ὁ Κοραῖς ἦταν γιὰ τὸν Κουμανούδη μία προσωπικότητα-πρότυπο, ἡ ὁποία ἐνσάρκωνε τὶς πεποιθήσεις του σχεδὸν γιὰ ὅλα, ἀπὸ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ λατινικὴ φιλολογία, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κλασικὰ κείμενα, τὴ λεξικογραφία καὶ τὴ νεοελληνικὴ γλώσσα, ὡς τὴν κριτικὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐπιλογὴ τῆς μετακένωσης ὡς μεθόδου εἰσαγωγῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἐνα πρόσωπο-ἐκπληξὴ πρέπει νὰ ὑπῆρξε ὁ Ἰώσηπος Μοισιούδαξ, ³⁵ ὁ ὁποῖος δὲν ἐντάσσεται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ πάνθεον τῶν «διδασκάλων τοῦ γένους». Ὁ Κουμανούδης εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ποὺ ἀναφέρθηκαν μὲ ἐκτίμηση στὸ ἔργο καὶ τὴ δραστηριότητά του. ³⁶ Ὁ Μοι-

34. Παράρτημα, σ. 276. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, κυρίως γιὰ τὶς μεταφράσεις τῆς λατινικῆς γραμματείας, καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης σχολιάζονται συχνὰ ἀπὸ τὸν Κουμανούδη, βλ. ΕΒΕ, φάκ. 16 (1130), 48, 100, 138, φάκ. 21 (1135). 5, φάκ. 31 (1145), 37.

35. Ἡ ἐπαφή του μὲ τὰ κείμενα τοῦ Μοισιούδακα χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1870, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ σημειώματα ποὺ βρίσκουμε στὸ ἀρχεῖο του στὴν ΕΒΕ. Δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ παλαιότερα σχόλια σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια οὔτε στὸν ἐπικήδειο τοῦ Βάμβρα, κείμενα στὰ ὁποῖα θὰ ταίριαζε κάποια ἀναφορὰ στὸ πρόσωπό του.

36. Τὸν Μοισιούδακα ἀναφέρει ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας στὸ ἔργο του *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1833, σ. 576, καὶ κυρίως ὁ Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ ὁποῖος τὸν γνώριζε προσωπικὰ καὶ φαίνεται ὅτι τὸν ἐκτιμοῦσε. Τὸν χρησιμοποιεῖ, μάλιστα, συχνὰ ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ ἄλλους λογίους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (Γεώργιος Ἰωάννου Ζαβίρας, *Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ὁ.π., σ. 290-291, 350-353 (λ. Ἰώσηπος ὁ Μοισιούδαξ), 450-452, 492). Ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν τὸν γνωρίζει ἐπίσης πολὺ καλὰ (*Ἀλκίης Ἀγγέλου – Φίλιππος Ἡλίου* (ἐκδ.), *Μανουὴλ Ι. Γεδεὼν Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους*, ὁ.π., σ. 103, 104, 105, 112). Καταγράφεται μὲ οὐδέτερο τρόπο ἀπὸ τὸν Βρετὸ καὶ τὸν Σάθα (Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, μέρος Β', Ἀθήνα 1857, σ. 308· Κωνσταντῖνος Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων (1455-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 563-564). Δὲν βρίσκουμε ἀναφορὰς στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς *Πανδώρα* καὶ *Παρνασσός*, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει ἐπανέκδοσι κανενὸς ἀπὸ τὰ ἔργα του

σιόδαξ χαρακτηρίζεται «πρόδρομος» τοῦ Κοραΐ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ζήσει σὲ ἐποχὴ πού («τὸ ῥύακιον τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος ἦτο ἔτι μικρόν [...] καὶ δὲν ἠδυνήθη ἐπ' αὐτοῦ νὰ εὐπλοήσῃ ἢ λέμβος τοῦ ἀξιολόγου ἀνδρός»). Τὰ στοιχεῖα πού ἐντυπωσίασαν τὸν Κουμανούδη ἦσαν («τὸ ἀπρόκληπτον καὶ τὸ εὐπαρρόρησιστον καὶ καθ' ὅσον σπουδαῖος ὢν καὶ ἐπιστήμων ἔγραψε διαφέρων τοῦ Εὐγ. Βουλγάρεως καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν ὥπως ἠδύνατο διωρθωμένῃν», καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι «πολεμεῖ τὴν σχολαστικότητά [καὶ] συνιστᾷ τὴν ἐπιστήμην τῶν Εὐρωπαίων»).³⁷ Μὲ πολλὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης τοῦ Μοισιόδακα μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συμφωνοῦσε ὁ Κουμανούδης, ὅπως εἶναι λ.χ. ὁ ὀρθολογισμὸς ὡς βασικὸς προσδιορισμὸς τῆς ὀρθῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ σκέψης, ἡ ἀπόρριψη τοῦ σχολαστικισμοῦ στὴν ἐκπαίδευση, ἡ ροπὴ πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, καθὼς καὶ ὁ κριτικὸς θαυμασμὸς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα.

Ἡ ἀνακάλυψη καὶ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Μοισιόδακα συνδέεται πιθανῶς μὲ τὴ σύνταξη τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων*, ἔργο στὸ ὁποῖο ἀφιερώθηκε σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ μετὰ τὸ 1885.³⁸ Ἕνας λόγιος πού φιλοδοξοῦσε νὰ καταγράψει ὅλην τὴ βιβλιακὴ παραγωγή ἦταν σὲ θέση νὰ

κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης – Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1800-1863)*, Ἀθήνα 1939 καὶ Φίλιππος Ἡλιού – Πόπη Πολέμη, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1864-1900)*, Ἀθήνα 2006. Ὁ Παλαμάς τὸ 1892 τὸν συμπεριλαμβάνει χωρὶς σχόλια στὴ χορεία τῶν λογιῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (Βενετία Ἀποστολίδου, *Ὁ Κωστής Παλαμάς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 147). Βλ. ἐπίσης Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, Ἀθήνα 1902, ἐπανεκδόση μὲ εὐρετήρια Νότης Καραβίας, τ. 1, Ἀθήνα 1981, σ. 93, 119. Δὲν τὸν ἀναφέρει ὁ Παρανίκας στὸ *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμῶν* οὔτε ὁ Π. Ἀραβαντινὸς στὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας παρ' Ἑλλήσιν*, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ἰωάννινα 1986. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόσωπό του ἔδειξαν στὰ νεότερα χρόνια οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν παιδαγωγικὴ, βλ. Κώστας Λάμπας, «Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἐκπαίδευσης», ὁ.π., σ. 471. Ἡ ἀνάδειξη τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του ἔγινε κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρὰ στὴν *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1948, σ. 143-146 καὶ ἀργότερα κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970: Ἀλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Ἀπολογία*, Ἀθήνα 1976, Πασχάλης Μ. Κυτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ: οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1985 καὶ ἀναθεωρημένη ἐκδόση τὸ 2004. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Ἀθήνα 1998.

37. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, φάκ. Δ'2, ἀρ. 2 καὶ 4.

38. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 97-98. Βλ. ἐπίσης ΕΒΕ, φάκ. 36 (1150), 26, ὅπου καταγράφει λέξεις ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα.

γνωρίζει εκδόσεις και συγγραφείς και γεγονότα, καθώς και τις έκφραζόμενες απόψεις λεπτομερώς. Τὰ βιβλία ἐξάλλου ἦσαν διαθέσιμα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀπὸ τὴν ὁποία δανειζόταν συστηματικά.³⁹ Γνώριζε ἐπίσης καλὰ τὰ γραπτὰ τοῦ Κούμα,⁴⁰ ἐπομένως καὶ τὸ ἔργο του Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ὅπου καταγράφονταν πληροφορίες γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ παιδεία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν τοῦ ἦταν καὶ προσωπικὰ γνωστός,⁴¹ ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι συμβουλευόταν τὸ ἔργο τοῦ Ζαβίρα, τὴ βιβλιογραφία τοῦ Βρετοῦ καὶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Σάθα.⁴² Ἀψευδὴ μάρτυρα τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἀποτελεῖ ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ Συναγωγὴ νέων λέξεων.

39. Βλ. π.χ. ΕΒΕ, φάκ. 35 (1149), ἀρ. 56, ὅπου καταγράφονται 27 βιβλία ποὺ δανείσθηκε (περιλαμβάνονται ἔργα τῶν Μοισιόδακα, Κούμα, Βούλγαρη, Ρήγα, τὰ περιοδικὰ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος καὶ Καλλιόπη κ.ἄ.). Τὰ ἔργα τοῦ Μοισιόδακα περιλαμβάνονται σὲ κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 1832, βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, Ἱστορικὰ ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια, Ἀθήνα 1967, σ. 226-227. Βλ. ἐπίσης ἀπόδειξη δανεισμοῦ τοῦ Κυριακοδρομίου τοῦ Θεοτόκη, ΕΒΕ, φάκ. 34 (1148), 13.

40. Σὲ σημείωμα περὶ ἡθικῆς τὸ 1854 ἀναφέρεται στὴν Ἡθικὴ τοῦ Κούμα, ἐνῶ στὴ Συναγωγῇ, στὸν κατάλογο τῶν πηγῶν του, παραπέμπει σὲ ἔργα του τῶν ἐτῶν 1812 καὶ 1819. Βλ. καὶ τὴ σημ. 39.

41. Ὑπάρχει ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1870, ὅταν ὁ Γεδεὼν ἦταν πρόεδρος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Πιερίας (ΕΒΕ, φάκ. 5 (1107), 11, 4 (1106), 14, 12γ' (1114γ'), 21, 22), καὶ ἀργότερα γιὰ ὑποθέσεις ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Γεδεὼν προσέτρεχε στὸν Κουμανούδη (ΕΒΕ, φάκ. 4 (1106), 12), ποὺ παρακολουθοῦσε τὰ γραπτὰ του· βλ. λ.χ. τὶς παρατηρήσεις στὸ ἔργο Πατριαρχικοὶ Πίνακες, τοῦ 1890 (ΕΒΕ, φάκ. 35 (1149), 197). Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν κατάλογο τῶν πηγῶν τῆς Συναγωγῆς νέων λέξεων περιλαμβάνει μόνον τὸ ὄνομά του μὲ τὶς χρονολογικὲς ἐνδείξεις 1885, 1888 καὶ ὅχι τὸ περιοδικὸ Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια δὲν σημαίνει ὅτι δὲν συμβουλευόταν τὸ συγκεκριμένο περιοδικό, δεδομένου ὅτι τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ γιὰ ἄλλες πηγές τοῦ λεξικοῦ του. Στὸν κατάλογο λ.χ. σημειώνει τὸν Μοισιόδακα μὲ τὴν ἐνδειξὴ 1761 ὑποδεικνύοντας τὴν Ἡθικὴ Φιλοσοφία ὡς πηγὴ, στὸ λεξικὸ ὥστόσο περιλαμβάνονται λέξεις τοῦ Μοισιόδακα χωρὶς χρονολογικὴ ἐνδειξη. Ἡ λέξη «παιδοτριβεῖον» (σ. 756) ἐξάλλου ἀντλεῖται ἀπὸ τὸν «Ἑκκλησιαστὴ Σύρου», ἐντυπο ποὺ δὲν καταγράφεται στὸν κατάλογο τῶν πηγῶν.

42. Γιὰ τὸν Ζαβίρα βλ. ΕΒΕ, φάκ. 21 (1135), 108, 225, φάκ. 34 (1148), 14, φάκ. 35 (1149), 17. Συμμετεῖχε ἐξάλλου στὴν ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ χειρογράφου, βλ. Γεώργιος Ἰωάννου Ζαβίρας, Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἑ.π., σ. κε', 36. Γιὰ τὸν Σάθα, βλ. ΕΒΕ, φάκ. 21 (1135), 36, φάκ. 34 (1148), 129, φάκ. 28 (1142), 40. Ὅσο γιὰ τὸν Βρετό, συμμετεῖχε στὴν ἐπιτροπὴ ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐργαστεῖ στὴ Βενετία γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου του καὶ ἐπιμελήθηκε ἐπ'

Ένα άλλο στοιχείο που αναδεικνύει στα σχόλιά του για τους λογίους της προεπαναστατικής περιόδου είναι το ζήτημα της γλώσσας, εκφράζοντας την προτίμησή του για την όμιλουμένη. Είναι ένα από τα θέματα στα οποία αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία του Κοραή· το προσέχει και το σχολιάζει στα κείμενα του Μοισιόδακα,⁴³ ενώ στον επικήδειο για τον Βάμβα ή επιλογή του άπλου ύφους χαρακτηρίζεται «πολιτικό» ζήτημα, αφού ο Κουμανούδης τη συνδέει με την επιθυμία του Βάμβα για «αληθώς και έντελώς ανεξάρτητον πολιτικόν βίον».⁴⁴

Από όσα αναφέραμε συνάγεται ότι ο Κουμανούδης δεν θεωρούσε ενιαία την ομάδα των «διδασκάλων του γένους», διέκρινε τις ιδεολογικές αντιπαλότητες της προεπαναστατικής περιόδου και τασσόταν σε γενικές γραμμές με τη μία. Κατά τη συνήθειά του, ωστόσο, όταν πρόκειτο για ζητήματα που πίστευε ότι θα προκαλούσαν αντιδράσεις, απέφευγε τη «σαφήνεια» στα κείμενα που δημοσίευε ή σκόπευε να δημοσιεύσει. Σε κανένα από αυτά δεν αναφέρεται σαφώς στη διάσταση της προεπαναστατικής Έκκλησίας με όρισμένους από τους λογίους. Νύξεις περί δεισδιαιμονίας και προλήψεων δεν υπάρχουν στα κείμενα που δημοσίευσε ούτε σε αυτά που έφθασαν κοντά στη δημοσίευση, με εξαίρεση τον σχεδιαζόμενο πρόλογο της Συναγωγής νέων λέξεων, ο οποίος είναι πολύ αμφίβολο αν θα είχε αυτήν τη μορφή στο τελικό κείμενο.⁴⁵

άμοιβή την έκδοση του δεύτερου τόμου του καταλόγου του, βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, β.π., σ. 54.

43. «... Έχει όμως εις την γλώσσαν του τινά λίαν άξιοκατάκριτα, καθώς την κατάχρησιν του μήτε άντι του όχι και του ούτε και το δίδεται = es giebt και άλλα τινά. Είναι όμως έν τοις βιβλίοις του και τινά καλώς γεγραμμένα μέρη, τά όποια και σήμερον μετά έκαστον είκοσι έτη όχι άηδώς αναγινώσκονται...», βλ. Άρχείο Κουμανούδη στην Άρχαιολογική Έταιρεία, φάκ. Δ'2, άρ. 2. Ο Κουμανούδης πίστευε ότι ή νεοελληνική, ή όποία ήταν συνέχεια της αρχαίας, έπρεπε να μελετηθεί στην εξέλιξή της, τη χαρακτήριζε άδιάπλαστη και συμφωνούσε με την κοραϊκή άποψη για τη διόρθωσή της. Ο ίδιος έκλινε προς τη «δημώδη». Για τις γλωσσικές πεποιθήσεις του βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, β.π., σ. 56-65 και Μαριλίτσα Μητσού, Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπέχειρος, β.π., σ. 105-126. Τό 1886 πάντως εξέφρασε τό θαυμασμό του για την αρχαίзуσα του Δούκα: «... ζήλώσας τό Έλληνίσαι, ό ό άνήρ παρά πάντα τόν βίον επετήδευσεν μέν, άναμαρτήτως δέ ου κατώρθωσεν, ως έχει ή αλήθεια, πολύ δ' έκείνου ήττον έγώ, νυν», βλ. Άρχείο Κουμανούδη στην Άρχαιολογική Έταιρεία, φάκ. Δ'2, άρ. 5.

44. Παράρτημα σ. 278.

45. «... Άμα τό έθνος περί τά μέσα του παρελθόντος αιώνος απέσεισε τόν βαρύν υπερχίλιετή νυσταγμόν του πνεύματος και μισήσαν την άμάθειαν την δεισδιαιμονίαν και την δουλείαν, έπόθησε τόν φωτισμόν και την έλευθερίαν τών πάλοι προγόνων του,

Σε αυτά τα κείμενα συναντᾶμε όλους τους κοινούς τόπους τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρεται στὰ «φυσικὰ» προσόντα τῶν Ἑλλήνων,⁴⁶ στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται ἡ εὐφυΐα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ δημοκρατία, τὴν ἐλευθερία καὶ γιὰ τὰ γράμματα,⁴⁷ καθὼς καὶ στὸ «ιδιάζον τῆς φύσεως» τῶν Ἑλλήνων.⁴⁸ Δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ διατήρηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ «καθ' ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα»,⁴⁹ ἐποχὴ ὥστόσο κατὰ τὴν ὁποία «ἐξησθένισεν ὅχι ὀλίγον τὸ ἐθνικὸν τῶν Ἑλλήνων φρόνημα», ἀφοῦ οἱ Βυζαντινοὶ «εἶχον ἀπομακρυνθῆ τῆς υἱοῦς φιλοσοφίας, ἐμπεσόντες εἰς σχολαστικότητα».⁵⁰ Τὸ «ἐλληνικὸν στοιχεῖον δὲν ἡγέρθη» σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου, «διότι οὐκ ἦν ὁ ἐγείρων, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ παιδεία».⁵¹ Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλ-

ἐφίλοτιμήθη νὰ προβῇ καὶ εἰς πλάσιν λέξεων δι' ὧν νὰ ἐκφράζονται τῇ οἰκείᾳ φωνῇ τὰ νέα πράγματα καὶ διανοήματα, ἃ ἐπεβάλλετο νὰ ἀποκτήσῃ πρὸς κατασκευὴν βίου καινοῦ, συμφώνου τῷ νεωτέρῳ πολιτισμῷ. Εἶχε δηλαδὴ μείνει ὁ Ἕλληνας πολὺ ὀπίσω ἐν πάσαις ταῖς θεωρητικαῖς τε καὶ πρακτικαῖς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ἃς οἱ δυτικοβόρειοι λαοὶ εὐδοκίμως ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἐκαλλιέργουν· τοῦτο συνιδὼν καὶ ἀρξάμενος διψαλέως νὰ μεταγγίξῃ τὴν σοφίαν ἐκ τῆς Δύσεως κατ' ἀρχὰς μὲν σὺν τοῖς πράγμασι καὶ τὰ ὀνόματα αὐτὰ τὰ ξένα παρελάμβανε...», βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία», Προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Σ.Α.Κ. *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεῖσων*, Ἀθήνα 1980, σ. XIII.

46. «... Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες [...] καὶ μάλιστα φύσεως ὀξυτέρως καὶ νοημονεστέρας [...] ἐμείναμεν [...] νεοαρκαῖοι, ἀκίνητοι...», βλ. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὅ.π., σ. 10.

47. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν *Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἔργο ποῦ ἐνῶ προσωρίζεται νὰ ἐκδοθεῖ, παρέμεινε ἀνέκδοτο ὅσο ζοῦσε ὁ Κουμανούδης, βλ. Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὅ.π., σ. 23, 58, 63. Οἱ Ἕλληνες χαρακτηρίζονταν «ἔθνος σωματικῶς καὶ ψυχικῶς κάλλιστα προικισμένον ὑπὸ τῆς φύσεως», βλ. ὅ.π., σ. 13. Γιὰ τὰ ἐθνικὰ προτερήματα, ὅπως προβάλλονται στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914)*..., ὅ.π., σ. 75, 76.

48. Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὅ.π., σ. 26.

49. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853*..., ὅ.π., σ. 24.

50. Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὅ.π., σ. 48, 51. Γιὰ τὸ «ἐθνικὸν φρόνημα» βλ. καὶ τὸ ἄρθρο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα ὅπου ὁ Κουμανούδης σημειώνει ὅτι «διὰ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ἐτηρήσαμεν τὸ ἐθνικὸν φρόνημα ὅσον ἡδυνάμεθα εἰς τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, καὶ ταυῖν ἐλευθερωθέντες, αὐτὴν τῆς ἐλληνικῆς τὴν μάθησιν ἔχομεν ἀρίστην βοήθον εἰς πᾶν καλὸν καὶ γενναῖον», βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Γινώμαι περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», *Φιλόπατρις*, 23 Δεκεμβρίου 1855.

51. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853*..., ὅ.π., σ. 24.

λήνων κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο τονίζεται σὲ ὅλα τὰ κείμενα,⁵² μὲ διατυπώσεις οὐδέτερες καὶ συχνὰ ἀσαφεῖς. Ὁ ὅρισμὸς τῶν «διδασκάλων τοῦ ἔθνους» λ.χ. εἶναι ὁ ἀκόλουθος: «διδασκάλους δὲ ὠνόμασα πάντας τοὺς μετασχόντας παιδείας ὀρθῆς, λαϊκούς τε καὶ ἱερωμένους. Οὗτοι οἱ διδάσκαλοι ἀείποτε ἐθνικῶς ἐβίουν καὶ τὸν ἐθνισμόν ἡμῶν ἀνεῖρήπιζον καὶ ἀπετόλμων τινὰ τολμήματα, ἡρέμα δὲ πῶς καὶ τοῖς καιροῖς ὅτε μὲν ὑπέικοντες, ὅτε δὲ ἀντιτασσόμενοι». Ὁ Κοραῖς ἀναδεικνύεται ὡς ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς «διδασκάλους» ποὺ ἐνῆργησαν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ «εὗρε πειθόμενον τὸ Πανελλήνιον εἰς τὰς κυριωτέρας καὶ ἀσφαλεστέρας τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ συμβουλῶν».⁵³ Κανένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ σχολιάζει κατ' ἰδίαν δὲν ὑπάρχει στὰ δημοσιευμένα κείμενα. Στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* ποὺ προοριζόταν γιὰ ἐκδοση, ἀφοῦ σημειώνει ὅτι τὰ «γράμματα» καὶ οἱ «ἐπιστῆμες» ὑπῆρξαν βοθητικοὶ παράγοντες γιὰ τὴ «διάσωση» κάποιων «στοιχείων τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως», ἀναφέρεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια στὴ μὴ ἐνασχόληση τῶν λογίων «πλέον ἀποκλειστικῶς ὡς πρότερον εἰς τὰ θεολογικά», τονίζοντας μάλιστα τὸν θετικὸ ρόλο, ὡς πρὸς αὐτό, τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν ἀρχιερέων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀδράνεια τῶν μοναστηριῶν. Ἄλλοι παράγοντες ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του συνέβαλαν στὸν «φωτισμὸν» τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁδήγησαν στὴν Ἐπανάσταση ὑπῆρξαν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, καθὼς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀρχαιογνωστικῶν σπουδῶν στὴ Γερμανία. Στὰ κείμενα αὐτὰ περιλαμβάνονται ἐπίσης ἀναφορὲς στὰ προσκόμματα ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, τὰ «ἀνυπόφορα δεινά», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ «κωλύσεις εἰς ἐπισκευὴν ἢ ἀνίδρυσιν ἐκκλησιῶν ἢ σχολείων».⁵⁴

52. Στὴ βιβλιοκρισίαν γιὰ τὴν *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως* τοῦ Σπ. Τρικούπη ἐπέκρινε τὴν παράλειψη στὴν εἰσαγωγὴ «τοῦ ἀοιδίμου Ῥήγα καὶ τοῦ τολμηροῦ κινήματός του, τοῦ σημαντικωτάτου διὰ τὴν ἔξαψιν τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας αἰσθημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ» καὶ παρατηροῦσε ὅτι ὅφειλε ὁ συγγραφέας νὰ «παρεμβάλει» «ὅπου καὶ ὅπως πρέπει βραχέα τινὰ καὶ περὶ τῆς εἰς τὰ γράμματα ἐπιδόσεως τῶν Ἑλλήνων ἥδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος», τὰ κινήματα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, καθὼς καὶ τὴ σύσταση τῆς Ἰονίου Πολιτείας, βλ. Στέφανος Α. Κουμανοῦδης, «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ Σπυρίδωνος Τρικούπη. Ἐν Λονδίῳ 1853-1854» *Πανδώρα* ΣΤ' (1855-1856), 71-72.

53. Στέφανος Α. Κουμανοῦδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου 1853...*, β.π., σ. 25 καὶ Στεφάνου Α. Κουμανοῦδης *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, β.π., σ. 63-64.

54. Στεφάνου Α. Κουμανοῦδης *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, β.π., σ. 58-64.

Δὲν θὰ βροῦμε πάντως πουθενὰ τὴ θρησκεία νὰ συμπεριλαμβάνεται στὰ ἐθνικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Ἑλλήνων, ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνάλυσής του,⁵⁵ ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ ὅρου («ὕγιης φιλοσοφία») σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ σχολαστικισμό παρουσιάζει ἰδιαιτέρω ἐνδιαφέρον, καθὼς παραπέμπει στὶς σχετικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἄν συνυπολογίσουμε λοιπὸν καὶ τὶς μὴ δημοσιοποιημένες ἀπόψεις του,⁵⁶ θὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ λογιосύνη δὲν εἶναι τυχαῖο. Στὸ ἱστορικὸ σχῆμα τοῦ παρελθόντος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, οἱ «φιλογενεῖς» καὶ «μεγαλοπολιῖται τῆς Ἑλλάδος τῶν νεωτέρων χρόνων»⁵⁷ ἀποτελοῦν ἓνα ἀναπόσπαστο τμῆμα. Τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ συγκεντρώνει καὶ σχολιάζει ἀσφαλῶς ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὰ βιβλιογραφικὰ καὶ λεξικογραφικὰ του ἐνδιαφέροντα. Οἱ «ἀντιχριστιανικὲς» του ὠστόσο πεποιθήσεις τὸν ὀδηγοῦν νὰ ἀνιχνεύσει στοιχεῖα τῆς δράσης τῶν λογίων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, τὰ ὁποῖα τὶς ἐπιβεβαιώνουν. Ἔτσι ἡ φωτισμένη αὐτὴ λογιосύνη ἀποτελεῖ ἓνα κεφάλαιο τῆς διδακτικῆς ἱστορίας τῆς δημιουργίας τοῦ νέου κράτους, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Στράτης Καλοπίχειρος ἀποτελεῖ γιὰ τὸ δημιουργό του οὐσιαστικὰ ἓνα παραμῦθι ποὺ ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία τῆς δημιουργίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μὲ σαφὴ πρόθεση νὰ διδάξει τοὺς ἀναγνώστες, νὰ ὑποδείξει πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ διαμορφωθεῖ καὶ ποιᾶς μορφῆς ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση θὰ ἔπρεπε νὰ προσδιορίζει τοὺς πολῖτες του.⁵⁸ Ὁ Κουμανούδης συμπεριέλαβε συνειδητὰ λῆμμα

55. Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων ἀναφέρω τὴ σύνδεση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴ ρητορεία. Σχολιάζοντας λόγο τοῦ Κ. Οἰκονόμου γιὰ τὸν Γρηγόριο Ε΄ σημειώνει: «ἀληθὴς ῥητορεία δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀνθήσῃ ἐν τόπῳ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία», βλ. ΕΒΕ, φάκ. 21 (1135), ἀρ. 187.

56. Ἡ τακτικὴ ποὺ ἐφάρμοζε στὴ δημόσια ἔκφραση τῶν πεποιθήσεών του ἐπιβεβαιώνει μιὰ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ διατύπωσε στὰ νεανικά του χρόνια μὲ ἀφορμὴ τὸν Καίρη: «Ἐγὼ ἐπαινῶ ὅμως μόνους ἐκείνους ὅσοι ἐκφράζουν τὴν γνώμην των δημοσίως, ἢ τουλάχιστον ὅσοι δὲν δημοσιεύουν τι ἐναντίον τῆς πεποιθήσεως των. Ὅθεν καὶ ἀποδέχομαι τὸν Καίρη. Ἐγὼ δὲ μέχρι τοῦδε εἰς τοίους ἀνήκω εἰμυροεῖ νὰ τὸ μάθῃ τις ὅταν ἀναγνώσῃ τὸ περὶ ζωγραφικῆς μου δοκίμιον. Ἐκεῖ φαίνομαι τῆς δευτέρας τάξεως ὢν καὶ πλησιάζων διὰ τῶν πολλῶν μου ἐλέγχων κατὰ τῶν καθεστώτων, τὴν πρώτην», βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 215.

57. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Περὶ φιλελληνισμοῦ. Λόγος ἐν τῷ Ἀθηναίῳ τῇ 27 Φεβρουαρίου 1866», *Πανδώρα* 1Ζ' (1865-1866), 8.

58. Γι' αὐτό, παραβάλλοντας τὸν Στράτη Καλοπίχειρο μὲ τὸν Ἐρμῆλο τοῦ Περδικάρη, διαπιστώνει ὅτι τὸ δικό του ἔργο εἶναι «ριζοσπαστικόν» (ΕΒΕ, φάκ. 21 (1135),

«Μοισιόδαξ» στη *Συναγωγή νέων λέξεων*, «ἐπειδὴ παρὰ τῆς νεολαίας ἡμῶν ἀγνοεῖται ὁ ἀνήρ» καὶ «πρέπει νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη ἀνδρῶν μεγαλοφρόνων, καὶ ἂν δὲν ἡδύνησαν ἐν ταῖς ἐνεργείαις των».⁵⁹ Ἡ συμβολικὴ σημασία τοῦ φαινομένου συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴ νέα περίοδο τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων διέκρινε διαφορετικὲς προτεραιότητες ἀπὸ τὲς προεπαναστατικέ· ἡ σπουδὴ λ.χ. τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στὴν ὁποία ἀπέδιδε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀφύπνιση» τῶν Ἑλλήνων, ἀποτελοῦσε πολυτέλεια στὴν παρούσα φάση. Ἐτσι ἀπὸ τὴν «ὀρθὴ παιδεία» τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου κρατοῦσε μόνον τὴ στροφή πρὸς τὲς κλασικὲς σπουδές, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀποτελοῦσαν ἕναν ἐφικτὸ καὶ πολιτικὰ χρήσιμο στόχο γιὰ τὸ νεοσύστατο κράτος.⁶⁰ Ἐπέκρινε ἐξάλλου τὴ διαρκὴ προβολὴ τῆς προσφορᾶς τῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ποὺ ἐπιχειροῦσαν πολλοί, ὑποτιμώντας τὲς προόδους ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους.⁶¹

ἀρ. 122). Ὁ Περδικάρης ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐπέκρινε τὴν Ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως τοὺς Γάλλους διαφωτιστές. Γιὰ τὸν Ἑρμῆλο βλ. Μαυρίτζα Μητσοῦ, «Ἀταξίες τῆς τύχης στὸν Ἑρμῆλο τοῦ Περδικάρη», *Οἱ ποιητὲς τοῦ Γ. Π. Σαββίδη. Διήμερο στὴ μνήμη τοῦ Γ. Π. Σαββίδη*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας καὶ Σπουδαστήριο Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1998, σ. 293-308 καὶ Ἑλένη Σταμπουλίδου, «Ὁ Ἑρμῆλος τοῦ Μιχαήλου Περδικάρη (ἕνα προβληματικὸ καίμενο)», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*, *Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου*, Κοζάνη 1999, σ. 403-412.

59. Κ. Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὅ.π., σ. 665.

60. «... Οἱ Ἕλληνες οἱ σπουδάζσαντες τὰ μαθηματικὰ κατὰ βάθος καὶ ἔπειτα δοθέντες εἰς τὴν μηχανικὴν ἢ τὴν ἀστρονομίαν, ποῖον ἐν τῷ ἡμετέρῳ κράτει ἢ ἐν Ἑπτανήσῳ ἢ ἐν Τουρκίᾳ στάδιον τῆς ἐαυτῶν ἐνεργείας εὐρίσκουσιν, ἐκτὸς ἂν εἰς ταπεινότερα τινα ἔργα περιορίσωσιν ἐκόντες τὴν μεγάλην των ἐπιστήμην. Ἐχομεν ἀπὸ δεκαετίας ἤδη ἐν Ἀθήναις ἀστεροσκοπεῖον, ἔχομεν καὶ ἕνα δύω ἀστρονόμους ἀξιοτίμους, ἀλλὰ τοὺς πολλοὺς ἐν ταῖς τελευταῖαις ἐνιαυτοῖς ἀνακαλυφθέντας πλανήτας καὶ κομήτας δὲν τοὺς ἀνεκαλύψαμεν ἡμεῖς [...] οἱ δὲ λόγοι τῆς ὀλίγης ἡμῶν [...] περὶ ταῦτα ἐνεργείας πολλοὶ [...] καὶ μεγάλοι καὶ οὐκ ἐλάχιστοι πάντων τὸ ἀνοδοποίητον καὶ τὸ μὴ ἀσφαλὲς τῆς χώρας καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν χρηματικῶν χορηγήσεων...», βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείσεως», *Φιλόφρονες*, 16 Μαρτίου 1856. Προτεραιότητά ἔχουν οἱ ἀνάγκες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση δασκάλων καὶ γιὰ τὴ διάπλαση «ἐρευνητῶν τῶν ἀρχαιοτήτων ἡμῶν τῶν τε ἐπιγραφικῶν καὶ τῶν ἄλλων τῆς τέχνης».

61. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ σχόλιο σὲ σχετικὸ καίμενο τοῦ Κ. Σάθα στὴ *Χρυσάλλίδα*, ὅπου ἐγκωμιάζονταν οἱ λόγοι τοῦ παρελθόντος καὶ ὑποτιμοῦνταν οἱ σύγχρονοι, βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὅ.π., σ. 234-236 καὶ Μαυρίτζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Στράτης Καλοπείχειρος*, ὅ.π., σ. 180-182.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

‘Ο ἐπικήδειος στὸν Νεόφυτο Βάμβρα

‘Ο ἐπικήδειος ἐκφωνήθηκε κατ’ ἀνάθεσιν τῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν⁶² στὶς 12 Ἰανουαρίου 1855 στὸ νεκροταφεῖο. Εἶχε προηγηθεῖ ὁ ἐπικήδειος τοῦ ἐπισκόπου Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος Μιχαήλ ποὺ ἐκφωνήθηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εἰρήνης.⁶³ ‘Ο Κουμανούδης ἀρνήθηκε νὰ τὸν δημοσιεύσει, παρὰ τὶς πιέσεις τῶν συγγενῶν τοῦ Βάμβρα καὶ τοῦ πρύτανη, γιατί ἐκρινε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ὅτι ἦταν «ἐξ ὑπογείου» γραμμένος καὶ ὅτι ἀφ’ ἐτέρου ὅτι περιεῖχε «ὑπέρμετρα» ἐγκώμια γιὰ τὸν θανόντα, τὰ ὁποῖα εἶχε ἀναθεωρήσει μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς διαθήκης του.⁶⁴ Ἴσως πάντως νὰ θεώρησε ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου, ὅπου ἀναπτύσσονταν μὲ σαφήνεια οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ λογιόσύνη, ὑπερέβαινε τὴν «οὐδετερότητα» ποὺ ἐπέτρεπε ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτό του καὶ τὸν ἐξέθετε. ‘Ο Κουμανούδης φαίνεται πὼς ἀποδέχθηκε τὴν πρόσκληση ἀνταποκρινόμενος σὲ μιὰ συμβατικὴ κοινωνικὴ ὑποχρέωση ποὺ τοῦ ὑπαγόρευε ἡ θέση του· εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζε ὁ Βάμβρας κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του δὲν τὸν εὕρισκαν σύμφωνο, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη καὶ τὸν Θεόφιλο Καΐρη.⁶⁵

Ἡ παραβολὴ τοῦ ἐπικήδειου στὸν Βάμβρα τοῦ Κουμανούδη μὲ τὸν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη του λόγο τοῦ γυμνασιάρχου τοῦ Γυμνασίου Σύρου,

62. EBE, φάκ. 2 (1104), 97.

63. Ἐφ. Ἀθηνᾶ, 12 Ἰαν. 1855.

64. EBE, φάκ. 33 (1147), 1 (1-5). Κύριος κληρονόμος του ἦταν ὁ ἀνεψιός του Ι. Βάμβρας, ὁ ὁποῖος μὲ δῆλωση στὶς ἐφημερίδες δέσμευσε ὅλα τὰ γραπτὰ τοῦ θείου του, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, ἐπικαλούμενος τὰ πνευματικὰ δικαιώματα ποὺ τοῦ εἶχαν παραχωρηθεῖ κληρονομικῶς δικαίω, βλ. ἐφ. Ἀθηνᾶ, 9 Σεπτεμβρίου 1855. Ἦταν γνωστὸ ἐξ ἄλλου ὅτι εἶχε μεγάλη περιουσία, βλ. ἐφ. Ἀθηνᾶ, 12 Ἰαν. 1855. ‘Ο Κουμανούδης διαφωνοῦσε μὲ τὴ νομικὴ προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη του, περιόριζε τὴ διάδοση τῆς γνώσης, βλ. τὴ διαφωνία του μὲ τὸν Σαρίπολο, EBE φάκ. 36 (1150), ἀρ. 98. ‘Ο Ι. Βάμβρας δώρισε λίγο ἀργότερα τὴ βιβλιοθήκη τοῦ θείου του στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου, βλ. ἐφ. Φιλόπατρις, 24 Μαρτ. 1856.

65. ‘Ο Βάμβρας εἶχε δημοσιεύσει ἄρθρα ἐναντίον καὶ τῶν δύο, βλ. Παρασκευὰς Ματάλας, *Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία. Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικό» στὸ βουλγαρικὸ σχίσμα*, Ἡράκλειο 2002, σ. 112-113· ἐφ. Αἰών, 10 Ἰαν. 1853, 28 Ἰαν. 1853. Οἱ ἀπόψεις του εἶχαν προκαλέσει συζήτηση, βλ. ἐφ. Ἐλπίς, 10 Μαΐου 1852, 3 Φεβρ. 1853, 21 Φεβρ. 1853. Ἡ ἐφ. Ἀθηνᾶ συχνὰ τὸν ἐπέκρινε κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν ἀπόψεών του στὰ ζητήματα αὐτά.

Γεωργίου Σουρίας,⁶⁶ αποκαλύπτει ἐξάλλου ἐνδιαφέρουσες ἀποκλίσεις στὶς ἀντιλήψεις τῶν συντακτῶν τους. Ὁ Σουρίας τόνιζε τὴ συνεισφορὰ τοῦ κλήρου στὴν προεπαναστατικὴ παιδεία καὶ τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισε γιὰ τὴ διάσωση τῆς γλώσσας καὶ τῆς θρησκείας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους,⁶⁷ ἐνῶ ἀπέδιδε τὴ στροφὴ τοῦ Βάμβρα πρὸς τὶς θετικὲς σπουδὲς καὶ τὴ φιλοσοφία στὸ γεγονὸς ὅτι ἔλειπαν αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ σπουδὲς καὶ τὰ μαθήματα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο.⁶⁸ Ὁ Κουμανούδης ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν ἀνέφερε τὴ θρησκεία ὡς στοιχεῖο ποὺ διασώθηκε, ἐνῶ ἀπέδιδε μεγάλη σημασία στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βάμβρας δὲν περιορίσθηκε στὰ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα, χαρακτηρίζοντας «ὀρθὴ παιδεία» τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, τὴν ὁποία προέβαλλε ἰδιαίτερα συνδέοντάς τη μὲ τὴν «ἠθικὴ μεταβολή» τοῦ ἔθνους καὶ τὸ φυσικὸ ἐπακόλουθό της, τὴν ἐλευθερία. Ἐνα ἐνδιαφέρον σημεῖο τῶν δύο λόγων εἶναι ἡ ἀποψη ποὺ ἐκφράζουν γιὰ τὴ γλώσσα. Χαρακτηρίζουν καὶ οἱ δύο τὸν Βάμβρα ὁπαδὸ τοῦ Κοραῆ στὸ ζήτημα τῆς διόρθωσης τῆς γλώσσας, ἐρμηνεύουν ὡστόσο μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὴν κατεύθυνση αὐτῆς τῆς διόρθωσης· ὁ μὲν Σουρίας θεωροῦσε ὅτι ὁ Κοραῆς («ἐπρέσβευε τὴν μετὰ κρίσεως διόρθωσιν τῆς καθομιλουμένης καὶ τὴν κατὰ μικρὸν προσέγγισιν αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν»),⁶⁹ ὁ δὲ Κουμανούδης τοῦ ἀπέδιδε τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ὀρθὴ παιδεία ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴν ὁμιλουμένη γλώσσα.

66. Γεώργιος Σουρίας, «Νεόφυτος Βάμβρας», *Πανδώρα* ΣΤ' (1855-1856), 355-361, 368-375. Κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς, Γεώργιος Σουρίας, *Ὁ Νεόφυτος Βάμβρας ἢ Λόγος Ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἑναρξίν τῶν δημοσίων ἐξετάσεων τοῦ ἐν Ἐρμουπόλει Γυμνασίου*, Ἐρμούπολη 1855.

67. «... ὅτε παρ' ἄλλοις ὁ τὸν κόσμον ἀπαρνησάμενος κληρὸς ἐν ἀφθόνοις τοῦ κόσμου ἀγαθοῖς ἐτρέφα καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας μέρος νὰ σφετερισθῇ ἡγωνίζετο, τότε ὁ Ἑλληνικὸς κληρὸς ἐν πολλοῖς μύθοις καὶ κινδύνοις διέσωζεν ἀπὸ τὸ γενικὸν ναυάγιον τὴν ἱερὰν τοῦ ἔθνισμοῦ ἡμῶν παρακαταθήκην, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν θρησκείαν...», βλ. Γεώργιος Σουρίας, «Νεόφυτος Βάμβρας», *ὁ.π.*, 357.

68. «... Ἄλλ' ὁρῶν ὅτι ἀπηγείτο παρὰ τὴν ἐγκύκλιον μᾶλλον ἐκτεταμένη παιδεία [...] στρέφει τὰ βλέμματα πρὸς τὴν σοφὴν Εὐρώπην [...] τῇ τοῦ Κοραῆ μάλιστα γνώμῃ ἐξελέξατο τὰ μαθήματα, περὶ ἃ ἔμελλε ν' ἀσχοληθῇ [...] Ποῖα δὲ ἦσαν τὰ μαθήματα ταῦτα; Οἱ μὲν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα παρ' ἡμῖν διδάσκοντες, ἤδη δὲ καὶ τὰς μεθόδους τῆς διδασκαλίας τροποποιούντες ἦσαν πλείονες, τῶν δὲ νεωτέρων φυσικῶν, καὶ μαθηματικῶν, καὶ φιλοσοφικῶν γνώσεων ὑπῆρχεν εἰσέτι σπάνις· μετὰ λόγου λοιπὸν ἐτράπη ἐπὶ τὰ σπανιώτερα...», βλ. Γεώργιος Σουρίας, *ὁ.π.*, 358-359.

69. Γεώργιος Σουρίας, *ὁ.π.*, 360.

Σεβαστὴ ὁμήγυρις,
μετὰ μεγάλης συστολῆς ἀνοίγω τὸ στόμα ἵνα ὁμιλήσω ἐπὶ τῷ προκει-
μένῳ διδασκάλῳ, ὃν σήμερον ἀποχωριζόμεθα, διότι καὶ ἀγύμναστος
ὁμολογῶ ὅτι εἶμαι εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν λόγων, καὶ ὡς νεώτερος πολὺ
τὴν ἡλικίαν ἄλλων συγκαθηγητῶν μου, μῆτε συμβιώσας μετὰ τοῦ ἀν-
δρός, μῆτε συμμετασχὼν τῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγώνων του, δὲν δύνα-
μαι βέβαια ἐπαξίως νὰ ὁμιλήσω περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅμως ὑπακού-
σας εἰς τὴν ἐντολὴν τῆς τοῦ Πανεπιστημίου συγκλήτου ἐπιχειρῶ νὰ εἴπω
τινα, προσπαθῶν νὰ γίνω διερμηνεὺς τινῶν τουλάχιστον ἐκ τῶν ἐννοιῶν
καὶ τῶν αἰσθημάτων, ὑφ' ὧν κινουμένη ἡ πατρίς, δημοσίᾳ τιμᾷ τὸν προ-
κείμενον νεκρόν. Ἐγένετο δὲ ἤδη φροντίς ὑπὲρ τοῦ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ τὴν
ἀρετὴν τοῦ ἀποβιώσαντος κινδυνεῦσαι, ἀφοῦ πρὸ μικροῦ ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ
ἀνὴρ σεβάσμιος καὶ πολὺ ἐμοῦ ἀξιώτερος τὸν εἰκότα ἐξεφώνησε λόγον.

Πλήρης [ὄντως]⁷⁰ ἡμερῶν ὁ Νεόφυτος Βάμβας ἐκπνεύσας τὸ ζῆν,
ἀφοῦ εἰργάσθη ἀπὸ πρωΐας μέχρι ἐσπέρας ἐν τῷ ἀγρῷ τοῦ Κυρίου εὐσυ-
νειδότης, ἀπέρχεται ἀφ' ἡμῶν μετ' ἀγαθῆς ἐλπίδος καὶ ἰλαρός, οὐχὶ βιαί-
ους καὶ σφοδροὺς ὀλοφυρμούς προκαλῶν, ἀλλὰ πόθον εἰς ἡμᾶς ἐμβάλλων
ἡπιόν τινα καὶ ἥρεμον τῆς ἀποικομένης ψυχῆς του καὶ ἐπιθυμίαν ἀναζω-
πυρῶν τοῦ νὰ καταμάθωμεν τὰ τοῦ μακροῦ καὶ χρησιμωτάτου αὐτοῦ βί-
ου, ὅπως καὶ κρατυνθῶμεν εἰς ὅμοια ἔργα ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος. Διότι
αἱ τιμαί, φίλοι συμπολιῖται, αἱ ἀποδιδόμεναι ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων εἰς τοὺς
τεθνεῶτας, τοὺς ὑπηρετήσαντας ἐξόχως καὶ πιστῶς τὴν πατρίδα εἶναι
μὲν καὶ ἀπλῆ, φυσικὴ ἐκχυσίς τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν εὐεργετηθέντων,
ἀλλὰ καὶ σκοπὸν τινα προτίθενται οὐχὶ ἄσημον τὴν συντήρησιν καὶ διέ-
γερσιν τῆς φιλοπατρίας τῶν ζώντων, ἐπειδὴ ἐνώπιον τούτων τελοῦνται
πασιφανῶς καὶ μετὰ πομπικῆς ἐπιδείξεως· ὁ δὲ νεκρὸς μεταβάς εἰς τὴν
αἰωνιότητα καὶ ἀνοίξας τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς τὰ τέως ἀθέατα μυστή-
ρια τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς τοῦ κόσμου καθόλου πορείας, μικρὸν ἴσως
φροντίζει τῶν ἐνταῦθα μερικῶς γινομένων παρ' ἡμῶν. Οὐχ οὕτως ὅμως
ἡμεῖς. Συνδεδεμένοι ὄντες τῷ σώματι καὶ πολυειδῶς ἐνοχλούμενοι ὑπὸ
τῶν ἀχωρίστων ἀπὸ τῆς ὕλης περιστάσεων, ἀνάγκην ἔχομεν πολλάκις
καὶ πράξεων καὶ ἀκουσμάτων τινῶν καὶ ὡς δημοτελεῖς κηδεῖαι καὶ οἱ
ἐπιτάφιοι λόγοι καὶ τὰ ἀνεγειρόμενα μνημεῖα καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτο.

Ἀλλὰ ταῦτα πάντα τότε ἀποβαίνουσιν [ἐνεργὰ καὶ] πρόξενα ὡφε-
λείας εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, ὅταν ἀξίως ἀπονέμονται εἰς ἀνδρας,

70. Οἱ λέξεις σὲ ἀγκύλες εἶναι διαγραμμένες ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη.

οἵτινες εὐμοιρήσαντες δώρων φυσικῶν ἐξόχων ἔζησαν καὶ συμφώνως τῷ θείῳ θελήματι ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης, δὲν ἐτράπησαν ὀκνηρῶς εἰς βίον ἀπράγμονα καὶ ἰδιοπράγμονα, ἀλλὰ πᾶσαν αὐτῶν τὴν δύναμιν εἰς ὄφελος τοῦ πλησίον μετεχειρίσθησαν, τὴν μεγίστην τῶν θείων ἐντολὴν ἐμπληροῦντες. Καὶ τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Νεόφυτος Βάμβας. "Ὅθεν καὶ δικαίως ἡ πατρίς αὐτὸν καὶ ζῶντα ἐτίμησε καὶ τελευτήσαντα τιμᾶ καὶ παράδειγμα προτίθῃσιν εἰς πάντα φιλότιμον Ἕλληνα.

"Ἐν τινι δὲ μάλιστα ἔγκειται τοῦ ἀνδρὸς τὸ παραδειγματῶδες καὶ τίς ἡ τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον πληροῦσα ἀρετὴ; Ἡ φιλοπατρία, λέγω ἀδιστάκτως. Εἰς ταύτην ὑπηρέτησεν ἡ μεγάλη φιλομαθία καὶ εὐμάθεια αὐτοῦ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Δικαίως δὲ ἡ νῆσος Χῖος σεμνύνεται ἐπὶ τῷ ὅτι ἐγέννησε καὶ τοῦτον ὡς καὶ τὸν ἀθάνατον Κοραῆν, ἄνδρας δύο, ἀγομένους διὰ παντὸς τοῦ βίου αὐτῶν ὑπὸ ἀκραιφνεστάτης φιλοπατρίας, τῆς ἀρετῆς ἐκείνης, ἣτις ἐν παντὶ μὲν χρόνῳ καὶ ἔθνει, ἀλλὰ μάλιστα ἐν ἡμῖν τοῖς Ἑλλήσιν ἐθεωρεῖτο καὶ τότε καὶ νῦν θεωρητέα ὡς ἀναγκαιοτάτη πασῶν. Ταύτην τις ἔχων καὶ δίκαιος θέλει εἶναι, μὴ ἀδικῶν τὸν πλησίον ἵνα εὐδαιμονῇ τὸ ὅλον τῆς πατρίδος, καὶ σώφρων θέλει διάγει, ἵνα μὴ συνοσῇ αὐτῷ ἡ πατρίς, καὶ ἀνδρεῖος, ἵνα μὴ δουλεύῃ ὑπὸ ἀδίκους βιαστὰς ἡ αὐτὴ πατρίς, καὶ φιλομαθὴς καὶ ἐπιμελής, ἵνα πορίζηται πᾶσαν καλὴν καὶ εἰς τοὺς ὁμογενεῖς ὠφέλιμον γινῶσιν, καὶ συντόμως εἰπεῖν σμῆνος ἀρετῶν συνεπάγει ἡ φιλοπατρία.

Ἐδόξαζε δὲ ὀρθῶς καὶ ὁ μακαρίτης, ὅτι ἡ πατρίς, ἵνα ἀνακύψῃ ἐκ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀναξίας καταστάσεώς της, εἰς ἣν εἶχε περιπέσει ἐν μακροῖς χρόνοις δουλείας, χρεῖαν εἶχε μάλιστα τῆς παιδείας. Καθὼς πρῶτον ἔργον τοῦ ἐγειρομένου ἐξ ὕπνου ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀνοίξῃ τοὺς ὀφθαλμούς, οὕτω καὶ τοῦ ἔθνους τοῦ μέλλοντος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀναξίαν εἰς λογικὰ ὄντα κατὰστασιν, πρῶτον ἔργον πρέπει νὰ εἶναι τὸ ν' ἀνοίξῃ τοὺς τῆς ψυχῆς ὀφθαλμούς καὶ νὰ ἴδῃ περίξ αὐτοῦ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ, νὰ γνωρίσῃ κάλλιον τὴν ἀθλιότητά του, νὰ δυσφορήσῃ, νὰ ἀγανακτήσῃ καὶ οὕτω νὰ ζητήσῃ πάντα τρόπον λογικὴν θεραπείας τῶν δεινῶν αὐτοῦ. Ταῦτα ἐδόξαζε νέος ὢν ὁ Νεόφυτος, καὶ ἀπεδήμησε λοιπὸν τῆς Χίου, τὸ μὲν διδάσκων, τὸ δὲ διδασκόμενος, ἐν τε Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν δυτικωτέραν Εὐρώπην ἀπελθὼν, πολλῆς καὶ ποικίλης σοφίαςνάματα ἠρύσθη μετὰ προθέσεως ἱερωτάτης, ὅπως ἐπανακάμψας μεταδώσῃ αὐτὰ εἰς τοὺς διψῶντας ὁμογενεῖς. Εἰς τοῦτο τὸ μέρος τοῦ βίου του παρατηρῶ τὸ ἐξῆς· ὅτι καὶ τοι ἱεροδιάκονος γενόμενος ὁ Νεόφυτος Βάμβας ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας, δὲν περιώρισεν ὅμως τὴν παιδείυσίν του εἰς

μόνα τὰ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα, δυνάμενος νὰ πράξῃ τοῦτο ἀνεγκλήτως, ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν λεγομένης σοφίας ἐραστῆς σφοδρὸς ἐφάνη, ὡς πεισθεὶς ἐνδομύχως, ὅτι οὕτω μόνον καταρτιζόμενος, διπλῇ παιδεῖα, θείᾳ τε καὶ ἀνθρωπίνῃ, ἤθελε καταστῆ χρήσιμος εἰς τὸ πολυπαθὲς ἔθνος τοῦ καὶ ὑπακούσει εἰς τὰ καλῶς ἔχοντα προστάγματα τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. Εἶχε παρατηρήσει βέβαια ὁ μακαρίτης, ὅτι οὕτω καταρτισθέντες καὶ δύο μάλιστα τῶν πρὸ αὐτοῦ διδασκάλων χρησιμώτατοι εἰς τὴν πατρίδα ἐγένοντο καὶ ὡς οὐδένες τῶν μέχρι τῆς ὥρας ὑπὸ τὴν δουλείαν ἐκλείσθησαν, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις καὶ Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης. Ἄν οὗτοι εἰς μόνην τὴν ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν περιωρίζοντο, οὐδέποτε ἴσως ἦθελαν ἰδεῖ τὸ ἔθνος ἡμῶν ἡμέραν ἐλευθερίας. Καὶ δὲν λέγω τοῦτο ἐγώ, ἀλλὰ ἀξιόπιστος καὶ μέγας ἀνὴρ ὁ Κοραῆς ἐκήρυξε πολλάκις, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς λογικῆς τοῦ Εὐγενίου καὶ τῆς πειραματικῆς φυσικῆς τοῦ Θεοτόκη κατὰ τὸ 1776 χρονολογεῖται, ἡ ἡθικὴ μεταβολὴ τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐπὶ τὰ κρεῖττω. Εἰς τὴν ἁμιλλαν, λέγει ὁ Κοραῆς, τὴν ὁποῖαν μεταξὺ τῶν νέων διήγειραν τότε τὰ δύο ταῦτα πρωτοφανῆ συγγράμματα, ὀφείλει τὰ ὀλίγα φῶτα τοῦ. Καὶ τίς ἀγνοεῖ παρ' ἡμῖν, ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα φῶτα τοῦ Χίου ἀνδρὸς ἐξέκαυσαν πῦρ μαλερὸν τῆς παιδείας εἰς ὅλων τῶν Ἑλλήνων τὰς τάξεις καὶ ἀνῆψαν τὸν ἥλιον τῆς ἐλευθερίας μετ' οὐ πολὺν χρόνον ἐν τῷ ὀρίζοντι τῆς Ἑλλάδος; Οὕτω λοιπὸν ὁ Βάμβας ἐν τῇ ὀρθῇ ὁδῷ πορευθεὶς κατὰ τὴν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διατριβὴν τοῦ καὶ ἀνυπόπτως ἐνστερνισθεὶς τὰ διδάγματα τῆς τε φυσικῆς καὶ τῆς ἄλλης φιλολογικῆς τῶν Εὐρωπαίων παιδείας, διαπαντὸς δὲ καὶ τῆς προγονικῆς Ἑλληνικῆς σοφίας ἀντεχόμενος, μετέβη ἀνὴρ ἥδη ὢν εἰς Χίον καὶ σχολαρχῶν ἐκεῖ μετ' ἀνδρικῆς ἰσχύος καὶ κρίσεως καὶ νέα τέως ἀνήκουστα ἐπιστημῶν μαθήματα διδάσκων καὶ τάξιν εἰσάγων καὶ μέθοδον πολὺ διαφερούσας τῶν προτέρων, ἐμόρφωνε πολλοὺς καὶ καλοὺς ἀνδρας, οἵτινες ὡς ἐκ Δουρείου ἵππου ἐκ τῆς σχολῆς ἐκείνης ἐξελθόντες πράξεις ἀριπρεπεῖς ἀνέδειξαν μετ' οὐ πολὺ ἐν μέσῃ τῇ Ἑλλάδι. Ὁ δὲ προαλείψας τούτους διδάσκαλος οὐδ' αὐτὸς δὲν ἔμεινεν ἀπρακτῶν ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης ἡμῶν καὶ εὐκλεοῦς κατὰ τῶν Τούρκων ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ἀκολουθῶν ἐφ' ἱκανὸν χρόνον ἐν σπηλαίοις καὶ ὄρεσι τοὺς κλεινοὺς προμάχους τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐν πλατείαις ἔμπροσθεν λαῶν δημηγορῶν καὶ τὰ τῷ ἔθνει συμφέροντα παραινῶν, βίον διήνευθεαρσετότατον. Ἦδη δὲ καὶ ἀποκλίνων πρὸς τὴν πρεσβυτικὴν ἡλικίαν οὐδόλως ἀπελείπετο τῶν πόνων, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἐν [τῇ νεοκτίστῳ Ἑρμουπόλει καὶ ἐν Πειραιεῖ] ταῖς θεοκτίστοις πόλεσι τῆς Σύρου καὶ τοῦ Πειραιῶς ἀκαμάτως τοὺς πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συρρέοντας

νεανίσκους ἐδίδασκε, καὶ ἐν ταῖς Ἀθήναις ταύταις ἀφ' ὑψηλοτέρου βήματος τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἀπὸ δεκαεπτὰ ὄλων ἐτῶν τοῦτ'αὐτὸ ἐπραττε, καὶ οὔτε ἡ ἀσθένεια τοῦ σωματίου του, οὔτε ἄλλο τι ἐμπόδιον, ἀπέτρεπον αὐτὸν τῶν καθηκόντων του μέχρις ἐσχάτων. Ἦσαν δὲ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ταῦτα, εἰς ἃ ἐκουσίως ὑπεβάλλετο, πολλὰ καὶ ποικίλα· διότι ἐκτὸς τοῦ κυρίου διδασκαλικοῦ αὐτοῦ ἔργου καὶ εἰς ἐπιτροπὰς ἐξεταστικὰς καὶ εἰς ἐφορείας σχολαίων μέρος ἐλάμβανεν ἐνεργόν, καὶ εἰς ἐταιρείας, τὴν προαγωγὴν τῆς παιδείας ἐν γένει ἀφορώσας εἰργάζετο καὶ λόγους πολλοὺς δημοσίᾳ ἀπηγγέλλεν πανηγυρικοὺς τε καὶ ἐπικηδείους, ἐν πᾶσι τούτοις τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν τοῦ ἔθνους του μόρφωσιν σκοποῦν κύριον ποιούμενος.

Ἀδύνατον δὲ ἦτο νὰ ἐμμένῃ ἐν ταύτῃ τῇ ἐνεργητικότητι τοσαῦτα ἔτη τοῦ βίου του, ἂν δὲν ἀνεγνώριζεν ὡς πρόσταγμα θεῖον τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος, ἂν δὲν διεώρα ἐν τῷ Ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν καὶ ἐν τῷ Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ἐμπεριεχόμενον καὶ τὸ πρόσταγμα τοῦ πρὸς τὴν πατρίδα ὀφειλομένου σεβασμοῦ. Τότε δὲ μάλιστα ὁ ἄνθρωπος πράττει τὴν ἀρετὴν ἀληθῶς καὶ σταθερῶς, ὅταν αὐτὴν ἀναγνωρίσῃ ὡς παρὰ θεοῦ ἀπορρέουσαν καὶ διαταττομένην. Ἀπὸ δὲ ἄλλων ἀρχῶν ὁρμώμενος, εὐσειστος πάντοτε καὶ ἀστήρικτος εἰς τὰς πράξεις του θέλει διατελεῖ, ἀδυνατῶν νὰ ἀσκήσῃ πρεπόντως τὴν ἀνθρωποφελῇ καὶ θεάρεστον ἀρετὴν.

Ὅποῖος δὲ τις φαίνεται ὁ ἀνὴρ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ αὐτοῦ διανοητικῇ ἐργασίᾳ, ἐν τῇ συγγραφικῇ καὶ τῇ ἀπ' ἁμβωνος ῥητορείᾳ; Τὴν πρακτικὴν διαπαιδαγώγησιν πάντων τῶν ὁμογενῶν του εἰς πᾶν καλὸν θηρεῦον συνέταττε βιβλία, ἀπηλλαγμένα μὲν τῆς πολλῆς τῶν περιεργωτέρων θεωριῶν τερθρείας, σαφῇ δὲ καὶ εὐμέθοδα, εἴτε γραμματικὰ ταῦτα, εἴτε ῥητορικά, εἴτε ἠθικά, γράφων τὴν ὁμιλουμένην ἐλληνικὴν, καθαρῶς μὲν, ἀπερίττως δὲ καὶ καταληπτῶς εἰς ὅτι πλείστους. Οὔτε δὲ καιρὸν ἔχω, οὔτε ἀρμόζει ἴσως ἐνταῦθα νὰ ἐπιθεωρήσω τὰ διάφορα τοῦ ἀνδρὸς συγγράμματα, ὧν τὰ πλείστα καὶ πλείονων ἔτυχον ἐκδόσεων ἢ μιᾶς, καὶ νὰ ἐκθέσω διὰ μακροτέρων τὴν πολλὴν αὐτῶν εἰς τὸ ἔθνος ὠφέλειαν. Ἀλλ' ὅμως ἐν χαρακτηριστικὸν αὐτῶν, ἃς διασαφηθῇ μικρόν, ἡ ὑφὴ τοῦ λόγου αὐτῶν ἡ ἀπέριτος. Δὲν ἤθελεν ὁ μακαρίτης ἀριστοκρατικὸν κτῆμα τὴν μάθησιν. Κομποφακελλοῦν ῥήμονας λόγους ἀπέφευγε, γινώσκων, ὅτι τὸ τύμπανον μόνον τῆς ἀκοῆς δι' αὐτῶν καταβομβεῖται, ἡ δὲ ψυχὴ τῶν ἀγαπητῶν αὐτῷ Ἑλλήνων μένει ἄθικτος, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἀδιόρθωτος καὶ ἀμόρφωτος καὶ ἀδύνατος νὰ συμπήξῃ ἠθικὴν πολιτεῖαν στερεὰν καὶ

ἀκράδαντον, ὁποῖαν αὐτὴ ἐπόθει μέχρι τῶν τελευταίων του στιγμῶν. Ὅθεν καὶ αὐτὸς μετὰ πλείστων ἄλλων καὶ ζώντων καὶ τελευτησάντων ἀπεδέχετο σφόδρα τὴν ἔμφρονα περὶ γλώσσης διδασκαλίαν τοῦ συμπολίτου του Κοραΐ, καὶ ἐπιτηδεῖως οἰακοστροφῶν συνεβάδιζε μετὰ τοῦ χρόνου καὶ συμπροώδευε κατὰ τὸ λεκτικὸν ὅσον ἔδει, πᾶν δὲ πρόωρον πῆδημα καὶ πᾶσαν ἄκαιρον καινοτομίαν εἰς τὰ τῆς γλώσσης ἀπεδοκίμαζεν. Ἐγὼ δὲ καὶ ἐν τούτῳ αὐτῷ τῷ συστήματι, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται εἰς τινὰς φιλολογικὸν μόνον, εὐρίσκω ἔννοιαν πολιτικὴν, πατριωτικὴν. Διότι πῶς, ἄλλως φρονῶν, δηλαδὴ ἀκαταλήπτως τοῖς πολλοῖς γράφων, ἤθελεν ἐπενεργεῖ εἰς τῶν ὁμογενῶν του τὰ πνεύματα, πῶς ἤθελεν αὐτοὺς βελτιώνει, πῶς τέλος ἤθελεν εὐχαριστεῖ τὴν ὅλον αὐτὸν κατακυριεύουσαν ἐκείνην κλίσιν εἰς τὸ νὰ γίνεταί εἰς ὅτι πλείστους ὠφέλιμος; Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ φιλοπατρία αὐτοῦ ἔμενεν ἀδρανὴς καὶ νεκρά, ἂν εἰς ἄλλο σύστημα τυφλῶς παρεδίδετο. Καλὸν βέβαια καὶ ἅγιον χρῆμα ὁ Ἑλληνισμός. Τίς δὲν τὸν ἀσπάζεται; ἀλλὰ τὸν δυνατὸν, τὸν σύμφωνον μετὰ τῆς ὅλης τοῦ ἔθνους καταστάσεως, τὸν ζῶντα καὶ γόνιμον, τὸν ὑπουργοῦντα καὶ εἰς ἔκφρασιν καινοτέρων ἰδεῶν ἀλλὰ μὴ ἐπιπροσθοῦντα, τοῦτον ἡσπᾶσθη, ἐνθυμούμενος, ὅτι τὸ ἀκράτως ἐλληνίζει ἐν τοῖς προτέροις χρόνοις δὲν ἴσχυσε νὰ ἀφυπνίσῃ τὸ ἔθνος εἰς βίον πολιτικὸν καὶ ἐλεύθερον, ὅστις ἦτο ὁ σκοπός, εἰς ὃν πάντοτε ἀπέβλεπεν. Ἐνόμιζεν ὁ ἀνὴρ, ὅτι ἂν ποτε ἐμελέτα ἡ Ἑλλάς νὰ ζήσῃ πολιτικὸν βίον ἀληθῶς καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητον, τοῦτον ἔπρεπε νὰ προπαρασκευάσῃ σπουδαίως διὰ τῆς ὀρθῆς παιδείας καὶ τῆς ἀκολούθου ταύτης ἀρετῆς. Οὔτε δὲ παιδεία, οὔτε ἀρετὴ ἡδύναντο νὰ ἐνσταλαχθῶσιν εἰς τὰς καρδίαις τῶν πολιτῶν δι' ἄλλου τινὸς τρόπου, ἢ διὰ τοῦ εὐκαταλήπτου καὶ ἀρμοδίου εἰς τὰ ἥθη καὶ τοὺς καιροὺς προφορικοῦ λόγου. Ταῦτα δὲ πρεσβεύων διήνυε τὸ συγγραφικὸν του στάδιον ἀτάρακτος καὶ μετ' ἀνοχῆς πολλῆς πρὸς τοὺς ἄλλως φρονοῦντας, οὐδ' ἐνασμενίζετο εἰς ἔριδας ματαίας, ἀλλ' ἄφινεν εἰς τὸν χρόνον τὸν μακρὸν, τὸν μόνον ἐν τοῖς τοιοῦτοις σοφὸν καὶ ἀλάνθαστον κριτὴν νὰ ἐπενέγκῃ τὴν νικῶσαν ψῆφον αὐτὸς δὲ μόνον ἐπροσπάθει ν' ἀποφύγῃ τὴν ἄζηλον ἐπικρισιν καὶ κατὰκρισιν τοῦ σοφοῦ ἡμῶν προπάτορος Σοφοκλέους, τοῦ εἰπόντος.

Ὅστις γὰρ αὐτὸς ἢ φρονεῖν μόνος δοκεῖ,
ἢ γλῶσσαν, ἢν οὐκ ἄλλος, ἢ ψυχὴν ἔχειν,
οὗτοι διαπτυχθέντες ὠφθῆσαν κενοί.

Καὶ τοιοῦτος μέν τις ὑπῆρξεν ὁ Νεόφυτος Βάμβας κατὰ τὰ καίρια

τοῦ συγγραφικοῦ αὐτοῦ βίου, διότι πολλὰ ἄλλα αὐτὸν ἀφορῶντα παρατρέχω. Ἐπεθύμουν δὲ πρὸς ἀπαρτισμὸν εἰκόνας μὴ πάνυ ἀτελοῦς νὰ ἡδυνάμην νὰ εἶπω καὶ τινα περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου, ἀλλὰ δὲν ἡτύχησα νὰ ἔχω ἐφ' ἱκανὸν χρόνον οἰκείας μετὰ τοῦ μακαρίτου σχέσεις, ὥστε νὰ δυνηθῶ νὰ ἐξιστορήσω ἐνώπιον ὑμῶν καὶ τὸ ἰδιαίτατον αὐτοῦ ἥθος, τὸ ἐν τῇ μετὰ τῶν φίλων συμπεριφορᾷ ἐμφαινόμενον· ἀλλ' ὅμως τρόποι τινες αὐτοῦ δὲν μοι ἔμειναν ὅλως ἄγνωστοι, καὶ ἐν πρώτοις ἅς μοι συγχωρηθῇ νὰ ἀναπολήσω ἐνταῦθα τὴν πρώτην μου μετ' αὐτοῦ συνέντευξιν, γενομένην ἐν τῷ προδόμῳ τοῦ Πανεπιστημίου ὅτε πρὸ δέκα ἡδὴ ἐτῶν εἶχα ἀναλάβει τὸ ἔργον τῆς ὑφηγεσίας. Ἀφοῦ μὲ προσέβλεψεν ὁ μακαρίτης καὶ μὲ προσεφώνησεν λακωνικῶς μὲ μίαν ἢ δύο λέξεις, ἔστη ἐξαίφνης καὶ σκεφθεὶς μικρόν, [ὡς ἐσυνείθιζε] συμβουλὴν ἔπειτα ἐξήνεγκε καλῶς διηρθρωμένην καὶ ἀπέτεινε πρὸς με, ἀνάλογον τῇ τε ἐμῇ καὶ τῇ αὐτῷ ἡλικίᾳ περιέχουσαν δὲ ἐνθάρρυνσιν καὶ δὴ καὶ ὁδηγίαν εἰς τὸ δυσχερές τῆς διδασκαλίας ἔργον. Μνημονεύω τούτου τοῦ περιστατικοῦ, διότι μοι φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζει καὶ γενικώτερον τοὺς γηραιότερους ἐν ἡμῖν ἄνδρας. Καὶ ὁ Βάμβας ἀντὶ νὰ μεταχειρισθῇ τὴν εὐστροφον λαλιὰν τῶν εὐφυῶν καὶ νὰ ἐκχυθῇ εἰς ἐκφράσεις τῆς συνήθους φιλοφροσύνης τῆς μηδὲν λεγούσης, τὴν νοουθεσίαν τὴν πρὸς δῆθεν ὁμοίον του προσβλητικὴν ὑπολαμβάνων ἐπροτίμησε νὰ ἐξενέγκῃ μεμετρημένους καὶ σοφοὺς λόγους ὀλίγους, καὶ οὕτω ἐγκατέλιπε κέντρον εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκούσαντος. Ἦτο δὲ καὶ ἀστεῖος πολλάκις, ὡς πάντες οἱ Χῖοι καὶ διηγηματικός. Εὐκόλα, κατεφέρετο εἰς οἶκτον καὶ δάκρυα (ὡς ἦσαν ἀριδάκρυες καὶ οἱ ἥρωες τοῦ Ὅμηρου) καὶ συνείθιζε νὰ διηγῇται, ὅτι τελετουργῶν ποτε ἔτι νέος ἐν κηδείᾳ νεκροῦ μετὰ τοῦ γέροντός του τοσοῦτον ἀλγεινῶς διετέθη ἐκ τε τοῦ θεάματος τοῦ θανάτου καὶ τῶν περιπαθεστάτων ἁσμάτων τῆς ἐκκλησίας, ὥστε ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας ἐπέσχεν ὅλως τοῦ ἱερουργεῖν, ἵνα μὴ καὶ εἰς κηδείας παραλαμβάνηται. Ἦτο καὶ ἐνθουσιαστικός πολλάκις, ὅτε μεγάλοι καὶ καθολικαὶ περὶ πατρίδος καὶ παιδείας ἔννοιαι εἰς τὴν φαντασίαν του παρίσταντο. Προσέτι ἐδείκνυτο πάντοτε εὐκόλος τοὺς τρόπους εἰς ἄκρον οὐδόλως δὲ μεμψίμοιρος, ἂν καὶ βέβαια δὲν εἶχεν αἰτίας μεμψιμοιρίας· διότι τὸ φίλεργον αὐτοῦ καὶ ἡ ἐν πᾶσιν οἰκονομία παρέσχον αὐτῷ κτῆσιν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου τούτου οὐκ εὐκαταφρόνητον. Ἐνθυμεῖτο δὲ ὁ μακαρίτης μετὰ πολλῆς καὶ εὐγνώμονος συγκινήσεως τὴν ἐν Ἐπτανήσῳ καὶ μάλιστα τὴν ἐν Κεφαλληνίᾳ διατριβὴν καὶ τὸν ἄνετον ἐκεῖ βίον του ἐξιστῶρει θυμηδῶς πάνυ, τῶν δώρων μάλιστα μνημονεύων ἐκείνων τῶν ἀθῶν, ὅσα κατὰ παλαιὰν καὶ μὴ ἀξιόμμεπτον συνήθειαν ἡ ζωηρὰ τῶν

διδασκομένων εὐγνωμοσύνη προσέφερεν εἰς τοὺς διδασκάλους κατὰ τὰς ἐπισήμους τοῦ ἔτους ἡμέρας, ἀλλ' ἐπρόσθετεν ὁ αὐτός, ὅτι καὶ εὐδαιμονῶν ἐκεῖ, ἐπεθύμησεν ὅμως καὶ τὴν μερίζονα πατρίδα καὶ οὕτω μετέβη ἐνταῦθα. Ἀπεῖχε δὲ πολὺ τοῦ νὰ ἐπιφέρῃ ἔπειτα, μετανοίας ἐκφράσεις διὰ τὴν μετάβασίν του ταύτην. Καλὰ, ἔλεγεν, αὐταῖς λέξεσι, καλὰ καὶ ἐδῶ. Καὶ λεπτομερέστερον ἔπειτα τὴν νῦν εὐδαιμονίαν του ἀνέπτυσσε, ἀνόμοιος κατὰ τοῦτο τινῶν ἄλλων, οἵτινες εἰς μικροῦ τινος μορίου τῆς προτέρας αὐτῶν εὐπαθείας ἂν τύχῃ νὰ στερεῶνται ἐνταῦθα, ὡς ἐν κράτει ἀρτισυστάτῳ καὶ μὴ κατὰ πάντα αὐτάρκει, πένθιμοι περινοστοῦσι τὰς ἀγυιάς καὶ στυγνὸν βλέπουσιν, ὡς εἰς Τρυφωνίου μεμαντευμένοι, μὴ ἐννοοῦντες, ὅπόσον ὁ τρόπος αὐτῶν οὗτος παραβλάπτει τὰ γενικά τοῦ ἔθνους συμφέροντα. Ὁ δὲ Βάμβας καθὼς καὶ εἰς τὰ πολιτικά ἦτο μετριοπαθὴς καὶ συμβιβαστικὸς οὕτω καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς γενομένης ἐν τῷ ἔθνει προόδου κατὰ τε τὴν παιδείαν καὶ τὰς ἄλλας τοῦ βίου χρείας δίκαιος ἦν στέργων μὲν τὰ παρόντα ζητῶν δὲ τὰ βελτίω. Ἄλλως δὲ λιτὸν ἔζῃ βίον καὶ ἀπηλλαγμένον πάσης ἐξωτερικῆς ἐπιδείξεως, οἰκονομίαν ἀσκῶν ἔμφρονα καὶ ἐκ τοῦ περισσεύματος βοηθῶν συγγενεῖς, πρὸς οὓς ἐδείκνυε μεγίστην στοργήν, καὶ ἠὺχαρίσται οὕτω τὴν ἔμφυτον ἀγαπητικὴν ῥοπήν, ἣτις δὲν ἀποσβέννυται καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀσπασαμένοις τὸν ἄγαμον βίον.

Ὁ ἀνὴρ λοιπὸν οὗτος δι' ὅλας αὐτοῦ τὰς κοινὰς καὶ ἰδιωτικὰς ἀρετὰς ἡγαπᾶτο παρὰ πάντων καὶ ἐτιμᾶτο, ἐτιμήθη δὲ ἤδη πρὸ ἐτῶν καὶ διὰ φανερωτέρων σημείων παρὰ τε τῆς Ἰονίου καὶ παρὰ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς κυβερνήσεως, παρ' ἐκείνης μὲν λαβὼν [τὸ σημεῖον τοῦ τάγματος τοῦ ἀγ. Γεωργίου:] παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς δὲ τὸν χρυσοῦν σταυρὸν τοῦ Σωτῆρος. Καὶ εὐδαιμόνησε μὲν ἐν τῷ βίῳ, εὐδαιμόνησε δὲ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ θανάτῳ, ὡς βλέπετε, διότι αὐτὸς εὐτυχήσας, οὐχὶ ὡς ἄλλοι κατὰ τὸν βαρυπενθῆ τοῦτον χειμῶνα, νὰ καταστρέψῃ τὸν βίον ἐν ὁμαλωτέραις καὶ κινδυνωτέραις περιστάσεσι τῆς πόλεως ἡμῶν, προεπέμφθη μέχρι τοῦ χείλους τοῦ τάφου οὐ μόνον παρ' οἰκείων καὶ φίλων καὶ μαθητῶν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ κλήρου καὶ ἀκούσει τανῦν παρὰ πάντων ἡμῶν τὸ Αἰωνία σου ἡ μνήμη, σεβαστὲ τοῦ Ἑθνους διδάσκαλε.